

Geopolitičke, ideološke i identitetske odrednice Zapadnog Balkana

Vitković, Jurica

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:911234>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kulturalne studije

Jurica Vitković

**Geopolitičke, ideološke i identitetske odrednice
Zapadnog Balkana**

Diplomski rad

Rijeka, 2020.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kulturalne studije

Jurica Vitković

**Geopolitičke, ideološke i identitetske odrednice
Zapadnog Balkana**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Hajrudin Hromadžić

Rijeka, 2020.

Sažetak:

U radu se analizira odnos koncepata geopolitike, ideologije i identiteta na specifičnom primjeru Zapadnog Balkana. Rad je moguće podijeliti u dvije velike cjeline od kojih se prva bavi teorijskim prikazom i analizom ključnih geopolitičkih pojmova od njezinog nastanka i razvojnog puta do današnjih promišljanja njezine funkcije. Osim geopolitike, značajno mjesto prvog dijela zauzima pregled razvoja ideologije s pripadajućim konceptima; na koji način je ideologija postala jedan od najznačajnijih pojmova u društveno humanističkim znanostima koji u marksističkom ključu sam po sebi podrazumijeva kritiku iste, te samim time utječe na postojanje geopolitičke misli. Kroz kratka poglavlja prikazao se rad najznačajnijih teoretičara na području ideologije čije poznavanje je neizostavan dio za razumijevanje okvira kritičke geopolitike dovodeći tako postojeće strukture moći i znanja u pitanje. Preko povezanih pojmova geopolitike i ideologije prelazi se na drugi, komplementarni dio koji se bavi ulogom spomenutih koncepata u konstrukciji imaginarne slike Balkana te njezinim utjecajem na konstituciju identiteta. Kroz putopisna zapažanja zapadnjaka koji su započeli produkciju stereotipnih matrica vezanih uz prostor i njegovo stanovništvo, pokušavaju se dokučiti momenti koji konstruiraju identifikacijske okvire sadržane u nacionalnim mitovima, javnom diskursu te više ili manje konstantnim i ponavljajućim ritualima i praksama. Analizom konkretnih primjera otvorio se prostor za uvođenje aspekata narativne kolonizacije i autokolonizacije koji kroz konstituciju samog subjekta smještaju interpeliranog pojedinca u specifičnu poziciju prilikom interpretacije vlastitog identiteta.

Ključne riječi: geopolitika, ideologija, hegemonija, Balkan, (de)balkanizacija, identitet

Sadržaj:

Sažetak	3
Uvod	5
1. Geopolitika	6
1.2. Povijest i razvoj geopolitike; klasici, tradicije i primjeri geopolitičke misli	8
1.2.1. Pojam „geopolitika“	10
1.2.2. Nacizam i geopolitika	11
1.2.3. Ostale geopolitičke tradicije	13
1.2.4. Od Hladnog rata do <i>Kraja povijesti</i> , i nazad	17
1.3. Podjela geopolitike	21
2. Ideologija	24
2.1. Ideologija kroz povijest; od Baconovih „ <i>idola</i> “ do de Tracyjeve „ <i>ideologie</i> “	25
2.2. Teorije ideologije	27
2.2.1. Marksizam - Marxovo i Engelsovo određenje ideologije	28
2.2.1.1. Koncepti baze i nadgradnje, fetišizam robe	31
2.2.2. Ostala marksistička tradicija; Lukács, Frankfurtska škola, Mannheim	32
2.2.2.1. Razvoj koncepta ideologije; Gramsci, Althusser, Hall	36
3. Balkan; imaginativna geografija Zapadnog Balkana	43
3.1. Historijski pregled Balkana	46
3.1.1. „ <i>Drugi o nama</i> “; narativna kolonizacija u službi imaginativne geografije ...	48
3.2. (De)Balkanizacija	53
3.2.1. Od nacionalnih mitova do stvaranja novog identiteta	57
4. Zaključak	63
5. Literatura	64

Uvod

Čovjek svojim rođenjem biva smješten u svijet očekivanja. Čak i prije toga, nerođeno dijete je zahvaćeno ideologijom¹ u kontekstu stvaranja očekivanja: hoće li dijete biti *ona* ili *on* te hoće li ispuniti općeprihvaćene društvene uloge zadane kroz rod, koji će biti njegovi mogući položaji u društvu ovisno o statusu roditelja/obitelji, kakva će biti očekivanja unutar uže i šire rodbine itd. Međutim, očekivanja su mnogo kompleksnija te nastaju i temeljem prostornih odrednica koje uključuju cijeli niz različitih kategorija, a glavno pitanje jest tko ih i zašto stvara. One kreiraju specifičan okvir karakterističan za određeni prostor. U tom momentu na scenu stupaju geopolitičke karakteristike koje se pripisuju nekom mjestu. Upravo geopolitika s mehanizmima fragmentacije subjekta i njegovog identiteta, (re)produkcijom hegemonije između nadmoćne i potlačene kulture daje legitimitet i interpretaciju događaja kako kroz povijest tako i u sadašnjosti i/ili budućnosti. O geopolitici je nemoguće pričati bez poznavanja ideoloških elemenata i same ideologije koja je temelj nad kojim se uzdižu geopolitički odnosi koji u znatnoj mjeri utječu na prvotno spomenuta očekivanja i razvoj pojedinca. Njegova „vrijednost“ često je mjerena (svjesno ili ne) determinirajućim korpusom značenja nastalih u trokutu „geopolitika – ideologija – identitet“. Upravo zato, u početku je važno teorijski postaviti glavne karakteristike geopolitike s dva najveća i glavna primjera njezine upotrebe kroz 20. stoljeće; nacizam i Hladni rat. Oba primjera iznjedrila su klasične primjere „idealnog“ pojedinca podjednako kao i „idealnog“ neprijatelja. Iako „kronološki“ gledano možemo govoriti kako se geopolitika nadograđuje na ideološke postavke, opravdano možemo zaključiti kako je geopolitika suvremeni pokretač (re)produkcije ideologije te je njihova interakcija neraskidiva. Dodamo li tome i identitet kao društvenu odrednicu koja nastaje uočavanjem i usvajanjem distinkcija u odnosu na Drugog (često ga stavljajući u podređeni položaj), identifikacija mora proći kroz vrtlog trijade „geopolitika – ideologija – identitet“, te tako postaje kompleksan proces često prikrivenih društveno-političko-ekonomskih silnica. Stoga ne čudi kako današnje vrijeme s razlogom karakteriziraju „identitetske neuroze“ kao posljedica nužnosti subjekta za stvaranjem idealnog sebstva. Točnije, govorimo o individui koja traži fragmentirano izmicanje iz vlastite kulture u kulturu koja je njoj bliska, ali i nadmoćna, dominantna. Stoga će se u ovom radu nakon

¹ u kontekstu hrvatskog društva posebice vidljivo kroz rad ultrakonzervativne udruge *U ime obitelji*, manifestacija poput Hoda za život, teze kako život počinje od začeca, i sl.

geopolitike predstaviti marksističko viđenje ideologije s najutjecajnijim autorima koji uključuju i kritiku istog. Naposljetku, analizirat će se ideologija (de)balkanizacije koja kroz politički angažman kompradorskih elita provodi geopolitičku agendu s vidljivim reperkusijama na živote ljudi. Stvarajući tako početno spomenuta očekivanja istovremeno prikrivajući svoju ekonomsku dimenziju, ideologija (de)balkanizacije uspješno nastavlja fragmentaciju stanovništva Balkana. Stoga, ovaj rad pokušat će prikazati još jedno od brojnih čitanja utjecaja usmjerenih na Balkan koji je postavši „psovka Europe“ i njezina trauma „u svojoj biti tipični pojavni oblik općeg odnosa dominacije koji se danas reproducira u globalnom kapitalizmu²“ (Buden, 2002: 195).

1. Geopolitika

Još tijekom političkih klasika, „geopolitiku“ se moglo uočiti kao točku koja je imala značajnu ulogu u načinima promišljanja o nastajanju i razvoju polisa. Ona službeno nije definirana sve do kraja 19. stoljeća, a do danas je kroz nekoliko povijesnih etapa mijenjala svoju definiciju, ulogu i značaj. Iako pojam dugo nije stekao akademsku popularnost, on je kroz interdisciplinarni pristup ponudio alate kojima se mogu približiti i pojasniti sasvim isprepleteni i ponekad apstraktni pojmovi teritorija, stanovništva i moći³. Profesor Klaus Dodds (2009) svoju knjigu *Geopolitika* započinje poglavljem u kojem na nekoliko stranica pokušava pojasniti zašto je važno biti geopolitičan. Iako je za prostor Europe i Amerike uobičajeno mišljenje kako su događaji izvan imaginarnog zapadnog kulturno civilizacijskog kruga udaljeni, te nisu relevantni za život „zapadnjaka“, to je pogrešno. Naime, Dodds (2009: 1 - 3) uočava kako je geopolitika dio naše svakodnevice, posebno onih „... kojima je lakše da se izoliraju od svijeta i usredotoče na ponekad svakodnevnih teškoća da pređu neku granicu, dokažu vlasništvo nad zemljom i spriječe upad neželjenih naoružanih grupa i/ili bombaša samoubojica.“ Geopolitika se prema Doddsu (2009: 3) bavi granicama, resursima, kretanjem ljudi i dobara, teritorijima i pitanjima identiteta,

² Zbog opsega rada, u njemu se samo rubno dotiče ekonomska razina (de)balkanizacije koja je suština djelovanja vladajućih kompradorskih elita na Balkanu. Kulturalizacijom političkog na krilima suvremenog neoliberalnog kapitalizma otkriva se ideološka funkcija pojma „Balkan“.

³ Geopolitika označava odnos teritorija, stanovništva i moći samo u najširem smislu. Ona je prvenstveno geografski i politički pojam koji ima više značenja. Za razliku od pojmova u društvenim znanostima kojima se pridodao epitet „neuhvatljivih“ (kultura, ideologija, klasa itd.) geopolitika je zbog svojeg temelja u „čvrstoj“ geografiji izgledala kao uhvatljiva/opipljiva. Međutim, razvojem i širenjem globalizacije te prelaskom u (post)postmoderno doba s jedne strane, te razvojem interdisciplinarnog pristupa s druge, ona se sve više udaljavala od početnog epiteta „uhvatljivosti“.

te nam može „ukazati na put koji vodi kritičkoj analizi i razumijevanju situacije“. Postavlja se pitanje zašto je to važno?

Gearóid Ó Tuathail (2007) kao jedan od najznačajnijih suvremenih geopolitičkih teoretičara u knjizi *Uvod u geopolitiku* s koautorom Simonom Dalbyjem i urednikom i koautorom Paulom Routledgeom analizira svima poznati primjer događaja 11. rujna 2001. Geopolitički događaji koji su uslijedili nakon 11. rujna te koji su doveli do zbacivanja vlada Afganistana i Iraka „nisu određeni samim događajem 11. rujna, već interpretacijom 11. rujna od strane Busheve administracije“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 18). Upravo je geopolitika dala neophodan legitimitet interpretaciji događaja čineći ga tako istinosno neupitnim. Nebrojeno puta je taj legitimitet iskorišten iako su se događaji povezivali s načelima imperijalističko ekspanzivnih ideologija, kolonijalizmom, nacizmom te ostalim totalitarnim i militarističkim sustavima. Naposljetku, to je dovelo do (de)evolucije pojma koji je u konačnici postao tabu. Geopolitika tako stvara okvir koji neki lokalni događaj može podići na višu razinu te ga povezati s globalnim svijetom. Stoga se jedna od glavnih osobina geopolitike krije u moći da stvori društveno politički okvir. Prije njega postoji vizija koja putem tog istog okvira čini sliku nekog događaja. Geopolitički okvir omogućava interpretaciju pojedinih događaja „dajući mu novi smisao“ unutar klasične geopolitičke podijele na „nas i njih“. (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007). Interpretacija događaja temelji se na načinu upotrebe diskursa koji, kako napominje Ó Tuathail (2007: 21), „nije neutralan alat za objašnjavanje već postojećih objekata u svijetu, već je duboko upleten u samo prepoznavanje i oblikovanje tih objekata“ (tzv. „worlding“). Također, spomenuti autor uočava kako većina geopolitičkih diskursa podrazumijeva da je svijet oko nas neovisan, udaljen od nas samih, naših vjerovanja i našeg shvaćanja svijeta. To za sobom povlači teatralnost i geopolitičke metafore koje žele prikazati kako je politika „tamo negdje“, udaljena od naših života i naše svakodnevice. Međutim, posve suprotno, geopolitika je sastavni dio naših života te je sveprisutna iako se dugo vremena smatralo, a i danas prevladava kao popularno mišljenje, kako je ona isključivo područje aktivnosti elita. Točno je kako su geopolitički diskursi oblikovani od državnih centara moći kao i kompradorskih elita, no oni nastaju iz povijesnih naracija o stvaranju države i identiteta čiji nosioci su ljudi. Upravo zato, Ó Tuathail (2007: 21) uvodi koncept „geopolitičke kulture“ koji objedinjuje niz faktora neophodnih za stvaranje „kulture konceptualizacije države i njezinog jedinstvenog identiteta, pozicije i uloge u svijetu“. Neki od faktora koje Ó Tuathail (2007) navodi su: geografski položaj države, povijesna

uvjetovanost i birokratska organizacija, diskursi nacionalnog identiteta i tradicija odnosa s ostatkom svijeta te mreže moći koje djeluju unutar države. Osim spomenutog, na geopolitičku kulturu utječe i popularna kultura materijalizirana kroz filmove, časopise, romane, glazbu itd. Geopolitička kultura pripada sferi kritičke geopolitike koja je nastala u zadnjoj fazi njezinog razvoja.

Za početak, vrijedi vidjeti kratak prikaz povijesti pojma „geopolitike“, kako se on mijenjao u odnosu na društveno politički kontekst te pokušati prikazati najznačajnije geopolitičke fenomene i tradicije iz bliže povijesti koji su utjecali na status geopolitike, ali i na globalnu sliku svijeta. Osim toga, kroz iduća poglavlja prikazat će se jedna od mogućih podjela geopolitike prema već spomenutoj knjizi *Uvod u geopolitiku*, Ó Tuathaila, Dalbyja i Routledgea (2007) te njezin odnos s teritorijem – na koji način teritorij utječe i determinira aspekte života prema određenim autorima.

1.2. Povijest i razvoj geopolitike; klasici, tradicije i primjeri geopolitičke misli

Etimološki gledano, geopolitika je jednostavan i jasan pojam koji se sastoji od pojmova *geo* + *politika*⁴, no njegova upotreba je mnogo kompleksnija. Kroz povijest se često događalo da su klasici političke misli ulazili na teren koji geopolitika obuhvaća, no nisu ga definirali kao takvog. Marta Zorko (2018) u knjizi *Geopolitika i teritorijalnost* nudi kratak pregled najznačajnijih teoretičara i njihovih pogleda na odnos prostornosti, teritorija i stanovništva, što se može promatrati kao nagovještaj geopolitičke misli. Za početak je važno uočiti kako je, općenito govoreći, geopolitika politički i geografski pojam koji prepoznaje međuodnos geografskih i političkih elemenata. Tako prema Zorko (2018: 28 - 30) već Aristotel u svojoj sedmoj knjizi *Politike* govori o odnosu broja stanovništva i teritorija čime dolazi do pitanja funkcionalnosti polisa. Ciceron s druge strane uzima teritorij kao opravdanje za ekspanziju Republike, a tijekom 16. stoljeća Jean Bodin izravno povezuje suverenitet države s teritorijem. Osim povezanosti teritorija i države gdje još valja spomenuti Machiavellija, Guicciardianija i Lockeja, Zorko (2018) primjećuje kako mnogi klasici poput Montaignea (1580) i Montesquieua (1748) progovaraju o geografskim pojmovima klime, reljefa, vegetacije, vrste tla i teritorija te ih stavljaju u odnos s karakterom stanovništva i političkim režimom. Međutim, spomenuti autori su u svojim djelima

⁴ geo (Zemlja) + politika (građanska vlast koja obvezuje - političko umijeće, politička vještina)

dotakli samo obrise geopolitike. Oni su pokušali povezati i razmotriti pojmove bez značajnije i detaljnije analize te stavljanja istih u odnos i kontekst. Jednostavnim ubacivanjem teritorija kao moguće vrste legitimnosti, tj. opravdanja za ekspanzivne radnje političkih režima, nisu došli do dubljih teorijskih razina. Osim što su isticali značaj geografskih faktora, oni su putem njih izvodili i donosili zaključke te objašnjavali društvene pojave kao što su: „način proizvodnje, razmjesta stanovništva, rase, zločini, moral, umjetnost, kultura uopće itd.“ (Marušić, Martić, 1967: 304). Na temeljima takvih promišljanja kasnije se razvila ideja geografskog determinizma koja je u svojoj krajnosti preko F. Ratzela iznjedrila tezu „da zemlja slijepom surovošću upravlja sudbinama naroda“ (Marušić, Martić, 1967: 304). Prema Ratzelovim riječima, država se smatra nekom vrstom „nadorganizma“ te mora težiti stjecanju novih teritorija i resursa kako bi napredovala (Dodds, 2009). Nedugo zatim, teorija o „prostornim zakonima povijesti“ je naveliko iskorištena i putem geopolitike zloupotrebljena od strane nacista kao teorijska podloga njihovim imperijalističkim planovima (Marušić, Martić, 1967). Periodi druge polovice 19. stoljeća, početak 20. stoljeća te zadnja četvrtina 20. stoljeća donose velike promjene. Prostor je dugo vremena bio olako korišten te je teško moglo doći do kritičkog promišljanja i analize. Andrzej Zieleniec uočava da „prostori ispunjeni društvenim interakcijama postaju teme kritičkih analiza“, te ističe pet ključnih autora: „Karla Marxa i implicitnu prostornost historijskog materijalizma, Georga Simmela i prostor formalne sociologije, produkciju prostora Henrija Lefebvrea, političku ekonomiju prostora Davida Harveyja, te nezaobilaznu poveznicu prostora, znanja i moći kao središnju konceptualizaciju i doprinos promišljanjima o prostoru Michaela Foucaulta⁵“ (Zorko,

⁵ Andrzej Zieleniec (2007: 14-17) u svojoj knjizi *Space and social theory* svakom od spomenutih autora posvećuje po jedno poglavlje. U početku, navodi Marxovo bavljenje prostorom kao sredstvom i snagom proizvodnje u doba kapitalizma. Dualnim karakteriziranjem prostora kao proizvoda i sredstva za proizvodnju naglašava njegovu apstrakciju te ga smatra dijelom fenomena fetišizacije robe. Vlasništvo nad kontrolom prostora smatrat će se ključnim faktorom u organizaciji i neprestanom održavanju kapitalizma unutar kojeg je otuđenje proletarijata prikazano i kroz odnos „čovjek – priroda“ koji ima otuđujuće elemente.

Nadalje, Zieleniec Simmela uvodi kao primjer ranog sociološkog doprinosa razmatranju prostora kao važnog elementa u razumijevanju oblika i sadržaja društvene interakcije. Uostalom, već je spomenut Zieleniecov zaključak kako samo prostori ispunjeni društvenim interakcijama mogu postati teme kritičkih analiza. On izdvaja Simmelove aspekte prostora kao što su ekskluzivnost, ograničenost, pokretljivost i nepokretljivost te blizina i udaljenost u prostoru. Henri Lefebvre zauzima bitno mjesto sa svojom produkcijom prostora što je dovelo do društvenog i znanstvenog interesa za prostor. Njegova kompleksna teorija proizvodnje prostora predstavljena je kao trijada međusobno povezanih i nužnih elemenata za razvoj „istinskog znanja“ o prostoru. Lefebvreov teorijski doprinos omogućuje strukturalni okvir za društvenu analizu te uvodi važnost i kompleksnost interakcije sačinjene od mnogo elemenata. Nadalje, Harveyja se uvodi kroz njegovo razmatranje prostornih oblika i struktura koje ukazuju na doprinos rasti i prioritizaciji urbanog kapitalizma kao primarnog mjesta proizvodnje, potrošnje i cirkulacije u suvremenosti. Njegova teorija se oslanja na Lefebvreovu prostornu analizu. Harveyjeva analiza organizacije i kontrole obrazaca ključna je za obnavljajući proces akumulacije kapitala što je neodvojivo od hijerarhijski urbaniziranog načina proizvodnje. Naposljetku, Zieleniec uvodi Foucaulta i njegov doprinos kroz analizu znanja i

2018: 29). Osim spomenutih pet autora, Zieleniec uočava kako suvremeniji klasici društvene teorijske misli poput Marxa, Webera i Durkheima zaslužni za pokrivanje širokog spektra socioloških teorija gotovo uopće ne pišu o važnosti prostora, te je stoga „njihova šutnja u najmanju ruku vrijedna pažnje“ (Zieleniec 2007 prema Zorko 2018: 29).

1.2.1. Pojam „geopolitika“

Geopolitika se kao disciplina na velika vrata vraća 70-ih godina kada se javlja kritička geopolitika koja je otvorila „Pandorinu kutiju“ te omogućila ponovni dijakronijski pregled geopolitičke misli provučen kroz kritičku teoriju. No, put do značajnijeg položaja na svjetskoj znanstvenoj sceni bio je prepun obrata. Švedski profesor Rudolf Kjellén 1899. godine prvi upotrebljava pojam geopolitika. Za njega, napominje Zorko (2018: 27), to je označavalo „lijevo krilo široke lepeze izučavanja države“. Kjellén geopolitiku shvaća kao „znanost o državi kao geografskom organizmu ili pojavi u prostoru: dakle [znanost] o državi kao zemlji, teritoriju, području, ili najizrazitije kao zemljištu (prostranstvu)“ (Kjellén 1943, prema Zorko 2018: 27). Osim toga, on promišlja o shvaćanju „bića države“ za koje je (osim geopolitike) bitno razumjeti umijeće vladanja, etnopolitiku ili demopolitiku, gospodarstvenu i sociopolitiku, i sl. (Zorko 2018). Odvajanjem pojmova te zasebnim svrstavanjem geopolitike, Kjellén uvodi razlikovanje između prostora i geopolitike. Točnije, geopolitika je mnogo više od samog prostora te je ona počela pretpostavljati da postoje „zakoni međunarodne politike utemeljeni na činjenicama fizičke geografije svijeta“ (Dodds 2009: 25). Klaus Dodds (2009) uočava tri faktora koja su dovela do utemeljenja geopolitike kao discipline: prvo, ekonomski nacionalizam i trgovinski protekcionizam kao važni elementi koji su u sponu u isto vrijeme kada velike europske imperijalne sile poput Velike Britanije i Francuske teško pristupaju globalnoj ekonomiji koju predvodi SAD. Kao drugo, Dodds (2009) ističe težnju imperijalnih sila u drugoj polovici 19. stoljeća prema osvajanju novih teritorija u svijetu, a posebice u Africi. Nije bila rijetkost da su se velike kolonijalne sile međusobno sukobile na prostorima kolonija kao npr. u takozvanoj

diskursa koja je uveliko pridonijela razumijevanju znanja o prostoru. Foucault „disciplinirano“ znanje istražuje kroz analizu medicinskog znanja i diskursa te donosi način stvaranja i obnavljanja dominantnih predodžbi potrebnih za primjenu moći nad regulacijom i podučavanjem stanovništva, područja, prostora, ponašanja itd. Za detaljnije iščitavanje spomenutih autora u vezi prostora, pogledati: Zieleniec, A. (2007). *Space and social theory*. SAGE. London.

„Velikoj igri“⁶ što je rezultiralo sve većim fokusom na geopolitiku (Dodds 2009). Na kraju, kao treći faktor spominje se napredak sveučilišta te razvoj geografije gdje su se otvorile nove mogućnosti i težnja za spoznajom. Kasnije, razvojem interdisciplinarnog pristupa geopolitika je utvrdila svoj status koji je često bio od presudne važnosti za političku misao.

1.2.2. Nacizam i geopolitika

Ubrzo nakon ulaska geopolitike u šire znanstvene krugove dolazi do razvoja i ekspanzije nacističke ideje koja je svoja uporišta temeljila na geopolitičkim tumačenjima odnosa politike, teritorija i moći. U tim trenucima službeni geopolitičari služe kao „promotori“ koji teže učvršćivanju nacističke ideologije. Nepobitnost zaključaka kao i cijelu paradigmu pripisuju znanstvenim dokazima te tako daju legitimitet svojoj propagandnoj ulozi. Također, tijekom turbulentnih događaja Prvog svjetskog rata, a posebice u Drugom svjetskom ratu, dolazi do (de)evolucije geopolitike te ona postaje tabu. Nakon Prvog svjetskog rata, Kjellenov pojam geopolitike preuzima bivši njemački general Karl Haushofer koji je 1924. godine pokrenuo časopis „Zeitschrift fur Geopolitik“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 15) . To je bio svojevrsni propagandni list kojim se promovirao radikalno konzervativni nacionalistički način razmišljanja. Ubrzo se oko lista okupio krug simpatizera među kojima je bio i Haushoferov suborac (a kasnije i student) iz Prvog svjetskog rata Rudolf Hess koji ga je upoznao s tadašnjim političarem u usponu, Adolfom Hitlerom. Kratko nakon dolaska Hitlera na vlast i početkom njemačke agresije na susjedne zemlje, Ó Tuathail (2007) locira ulazak riječi „geopolitika“ u engleski govorni prostor kao prijevod njemačke riječi „Geopolitik“. Samim time, ona poprima značenja sukladno ekspanzionističkim idejama nacističke Njemačke. Možemo zaključiti kako je geopolitika vrlo kratko bila prisutna na znanstvenoj sceni prije nego je marginalizirana strahotama Drugog svjetskog rata koji je svoja uporišta i interpretaciju crpio iz dotadašnje geopolitičke misli. Jedan od glavnih protagonista u stvaranju nacističke ideologije i (de)evoluciji geopolitike bio je spomenuti Karl Haushofer (1869 – 1946). Prema Ó Tuathail (2007) on je političkim geografom postao tek u 50. godini života nakon izlaska iz njemačke vojske. Glavni

⁶ eng. „The Great game“, poznata i kao „Bolshaya Igra“: velika politička i diplomatska borba između Britanskog i Ruskog Carstva koja se odvijala na području Srednje Azije. Rivalstvo je nastalo zbog dodirnih graničnih kolonija i azijskog „dragulja“, Indije, nad kojom je Britansko Carstvo pod svaku cijenu željelo imati utjecaj. pogledati više na: Szczepanski, Kallie. "What Was the Great Game?" ThoughtCo, Sep. 20, 2019, [thoughtco.com/what-was-the-great-game-195341](https://www.thoughtco.com/what-was-the-great-game-195341).

izvor inspiracije pronašao je u Japanu početkom 20. stoljeća gdje je ostao zadivljen jačanjem militarističkih snaga, slijepoj poslušnosti i nacionalnim jedinstvom. Porazom Njemačke u Prvom svjetskom ratu, Haushofer ulazi u akademski svijet te biva postavljen predavačem političke geografije na Sveučilištu u Münchenu. Kontekstualno gledano, München je tih godina bio „žila“ revolucionarnih i kontrarevolucionarnih zbivanja⁷ - s jedne strane socijalistički eksperiment u Bavarskoj, a s druge strane osnivanje Nacionalne socijalističke radničke partije. Okosnica nacističke ideologije bili su Adolf Hitler, Rudolf Hess i Karl Haushofer koji su imali veliki animozitet prema Ugovoru u Versaillesu. Prema njihovom tumačenju, Njemačka je bila „osakaćena“ za mnoge kolonije i teritorij te se javila ideja za „Lebensraumom, tj. životnim prostorom“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 37). Temeljem spomenutih događaja nastao je časopis „Zeitschrift für Geopolitik“ te nova škola geografije „Geopolitik“ koji su zajedno imali značajnu ulogu u argumentiranju pozicije protiv Ugovora u Versaillesu. Haushofer i grupa simpatizera oko novonastale situacije divila se i preuzimala ideje Friedricha Ratzela temeljene na društveno darvinističkim zaključcima o organskoj državi i jedinom izlazu kroz ostvarenje spomenutog Lebensrauma. Osim Ratzela, Haushofer je inspiraciju pronalazio i u Halfordu Mackinderu, britanskom imperijalnom geopolitičaru koji je govorio o važnosti stvaranja saveza u ostvarivanju cilja te nadmoćnoj bijeloj imperijalnoj rasi⁸. Glavni program nacističke ideologije nalazi se u knjizi Adolfa Hitlera, *Mein Kampf* u kojoj je sadržana srž rasističke ideje temeljene na borbi „čistih i nečistih; zdravih i parazitskih; nacionalnih i međunarodnih; plemenitih i lažnih“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 38). Hitler je putem binarnih opozicija pobuđivao stvaranje superiornog, čistog Arijevskog identiteta te je nasuprot tome koristio Židove kao točku u kojoj se isprepliću, kako uočava Ó Tuathail (2007), dva potpuno suprotna arhetipa

⁷ München je bio središte političkog vrenja početkom 20. stoljeća u Njemačkoj. Ó Tuathail (2007: 37) navodi primjere grupe revolucionarnih socijalista „koji su 1919. ustali protiv ratnih strahota i materijalnih teškoća, koje su nastupile vladanjem cara i njegovih generala“ te su uspostavili socijalističku republiku u Bavarskoj - „socijalistički eksperiment koji je bio vrlo brzo nasilno srušen od strane vojske“. S druge strane, samo par godina kasnije (1923.), također u Münchenu, osnovana je nova stranka nazvana Nacionalna socijalistička radnička stranka koja je iste godine pokušali nasilno preuzeti vlast tzv. Hitlerovim ili Pivničkim pučem. Pokušaj nije uspio te je Hitler osuđen na pet godina zatvora tijekom kojih je napisao svoj program *Mein Kampf* (Moja borba). Jedan od sudionika Puča bio je i Rudolf Hesse koji se kasnije skrivao kod Haushofera.

⁸ „Veliki dio literature nastao je na tim tezama. Za alpske je zemlje Ratzel otkrio međuovisnost politike i geografskog okruženja... [...] I H. J. Mackinder je u svojem djelu *Geografski stožer povijesti* pokušao na geopolitički način sagledati cijeli svijet i predskazati 1904... [...] Njemačka se mora izdići iz stiješnjenosti svoga sadašnjeg životnog prostora u slobodu svijeta [...] Što je manji životni prostor nacije, to je veća potreba za dalekosežnom politikom...“ (Haushofer 1942 u. Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 55–56)

ultrakapitalista i ultrakomunista⁹. Osim otvorene mržnje prema Židovima, SAD-u i Sovjetskom Savezu, Hitler je preuzeo geopolitičke misli Haushofera, Mackindera i Ratzela o premalom zadovoljenju resursnih i teritorijalnih potreba njemačkog gospodarstva i stanovništva. On je u svojoj ideji težio postizanju sklada između teritorija i stanovništva koje živi na njemu. Stoga je jasno vidljivo kako diskurs oblikuje društvenu konstrukciju stvarnosti te ujedno opravdava politička stajališta koja su u ovom kontekstu imala katastrofalne posljedice na cijeli svijet. Iako Hitler u mnogočemu parafrazira i preuzima ideje Ratzela i Haushofera, treba napomenuti kako on stavlja rasu u središte problematike kao biološku sudbinu određenu iznutra, dok su ostala dva autora fokus imala na teritoriju kao vanjskom obliku utjecaja. Nakon pada Berlina i Hitlerovog kraja, Haushoferova obrana tvrdila je kako je on zastupao legitimnu geopolitiku bez imperijalističkih želja. Na taj način, pokušao je spasiti prvenstveno svoj, ali i ugled geopolitike smatrajući radikalne naciste i njihovu interpretaciju glavnim krivcima. Međutim, Haushoferov pokušaj obrane bio je vrlo upitan jer geopolitički diskurs proizlazi iz geopolitičke kulture te isprepliće razne silnice moći. Kako napominje Ó Tuathail (2007: 44), u to vrijeme govorimo o „dominantnoj ideologiji i kulturi nacionalističkog šovinizma [...] Suglasan je [Haushofer], a samim time i sukrivac, s mnogim ciljevima Adolfa Hitlera i Nacističke stranke¹⁰“.

1.2.3. Ostale geopolitičke tradicije

Geopolitika je postojala i prije uspona nacističkog režima te je polako ulazila u javni i akademski prostor. U trenucima Drugog svjetskog rata ona je usko povezivana s nacizmom koji je legitimaciju i interpretaciju pronalazio u geopolitici. Pojam je bio „uprljan“ raznim značenjima i poveznicama sa zločinačkim idejama. No, geopolitika nije nestala nakon Drugog svjetskog rata. Naprotiv, u nadolazećim desetljećima osnažila je svoj položaj te je poslužila kao mogući alat u pojašnjavanju globalnih odnosa. Stoga valja ukratko spomenuti još dvije velike geopolitičke

⁹ U pojam „Židova“ upisan je cijeli spektar značenja koja su služila manifestaciji vlastite mržnje prema drugim rasama i kulturama. Stoga, Ó Tuathail (2007: 39) navodi kategoriju „Židova“ kao pojam koji istovremeno može predstavljati „bankara, financijera, vlasnika industrijskih postrojenja i dućana“ (ultrakapitalista), podjednako kao i „boljševika marksista ili njemačkog ljevičara“ (ultrakomunista). Takav dualni prikaz potpuno suprotnih kategorija karakterističan je za rasističke ideje u kojima je „Drugi“ sve ono što dominantna rasistička ideologija zamisli. Primjenjujući takav pogled na hrvatski društveni kontekst, često se lijevo orijentirane intelektualce kao i pojedine pripadnike srpske nacionalne manjine karakterizira posve različitim kategorijama. Tako je moguće pronaći primjere gdje su osobe podjednako karakterizirane kao „jugonostalgičari i/ili četnici“ te „jugočetnici i/ili komunisti“.

¹⁰ Haushofer je u vrijeme Hitlerova uspona jasno i nedvosmisleno pokazivao potporu podjednako nacističkom režimu kao i samom Hitleru.

tradicije s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a to su britanska i američka. Uz njemačku geopolitiku 20. stoljeća, britanska i američka geopolitika pripadaju imperijalnom periodu između kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća tijekom kojeg su brojna carstva, a kasnije i države, ulazile u međusobne sukobe i ratove. Posljedica čestih sukoba bio je ekspanzionistički odnos prema granicama koje su nerijetko mijenjale svoje linije krojeći tako novu sliku svijeta. Svijet se u tom periodu počeo mijenjati brže nego ikada u povijesti. Industrijska modernizacija dovela je do velikog tehnološkog napretka, a društveni i kulturni uzlet postao je bitan čimbenik daljnjeg kretanja političkih ideja. Tako je period obilježen kolonijalnim tendencijama vodećih država svijeta, a dominantnu poziciju zauzelo je Britansko Carstvo. Društveni, kulturni, a posebice politički napredak doveo je do razvoja geopolitičke kulture koja je omogućila stvaranje diskurzivnih cjelina poniklih iz državotvorne tradicije. Britansko Carstvo u spomenutom periodu imalo je svjetsku premoć, a kao glavni geopolitički strateg istaknuo se Halford Mackinder. On je već u svojim dvadesetim godinama pokazivao zanimanje za geografiju gdje će „nova geografija akademskih sinteza naslijediti staru geografiju istraživanja i otkrića svojstvenu za 19. stoljeće“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 31). Mackinder je svoj uzvišeni pogled prema ostatku svijeta pokazao u ekspediciji po afričkim kolonijama tijekom kojih je ubijeno mnogo Afrikanaca, a diskurzivno nije štedio niti vlastitu naciju čije je građane okarakterizirao narodom ograničene inteligencije, te je zato smatrao dužnost britanske elite da preuzme ulogu „odgajatelja“ koji će cijelu naciju naučiti i obrazovati da „razmišlja imperijalno – da razmišlja u svjetskom kontekstu...“ (Mackinder, 1907: 37 - 38, prema Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 32). Takvo obrazovanje stvorilo bi preduvjete za stvaranje „djece imperijalne rase“ iz čega se može shvatiti nacističko divljenje određenim Mackinderovim idejama nekoliko desetljeća kasnije. Vlastiti uzvišeni pogled prema ostatku svijeta definirao je kao perspektivu „Božjeg oka“ koje promatra „pozornicu svijeta“ ispod sebe. Takvu perspektivu, prema njemu, mogu imati samo geografski i geopolitički stručnjaci koji su pripadali privilegiranom sloju bijelih, obrazovanih i uglednih muškaraca. Njihova realnost bila je svedena na interpretaciju i konstrukciju stvarnosti koja je proizlazila iz geopolitičke kulture koju su zastupali. Na neki način, postali su opasni robovi vlastitog „Božjeg oka“ koje je u većini slučajeva opravdavalu tek ideologiju koja se krila iza identiteta elitnog, obrazovanog, bijelog gospodina kao što je bio i Mackinder. Prema njemu, geopolitika je nova perspektiva koja proučava svijet kao „zatvoreni politički prostor“ u kojem se vodi utrka za moć među državama na ujedinjenoj i jedinstvenoj svjetskoj sceni. (Ó Tuathail,

Dalby, Routledge 2007: 32). Mackinderov geopolitički okvir najbolje je prikazao Ó Tuathail. Njegova tablica prikazuje podjelu povijesti na tri povijesne epohe koje uključuju važne geopolitičke elemente i razdoblja nazvana prema istraživaču Kristoforu Kolumbu. Mackinder locira „dominantne drame“ (prisjetimo se njegove perspektive „Božjeg oka“ i „pozornice cijelog svijeta“), „nadmoć regije i tip sile“ koji označava promjenu odnosa moći, dok u središte stavlja tehnologiju transporta. Ó Tuathail (2007) ističe Mackinderovo povezivanje fizičke geografije i tehnologije transporta. U „postkolumbovskoj eri“ dolazi do zatvaranja svijeta i borbe za premoć u kojoj događaji na jednom kraju svijeta imaju utjecaja na život nekog drugog kraja svijeta. Možemo uočiti kako Mackinder govori o trendu koji će tek u razvijenoj globalizaciji koja teži „smanjiti svijet“ biti od velike važnosti¹¹.

<i>Razdoblje/Era</i>	<i>Dominantna drama</i>	<i>Dominantan tip mobilnosti (sile)</i>	<i>Nadmoć regije i nadmoćni tip sile</i>
Predkolumbovsko	Azijske invazije u Europi	Konji i deve	Kopnena sila azijskih stepa
Kolumbovo	Europska prekomorska osvajanja	Brodovi na vesla i pomorski tip transporta	Pomorska sila europskih kolonijalnih carstava
Postkolumbovsko	Zatvoreni svijet i borba za premoć	Željeznice	Kopnena sila onoga tko kontrolira

Tablica 1 – Geopolitičke epohe i karakteristike prema Halfordu Mackinderu
Preuzeto iz: Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007

Mackinderova geopolitika srećom nije imala presudan utjecaj na britansku vanjsku politiku, no ona je kasnije bila polazište u kreiranju nacističke ideologije. Ó Tuathail (2007) napominje kako Mackindera treba gledati kao rasističkog autora koji je u svojim radovima namijenjenim „djeci imperijalne rase“ stvarao hijerarhiju s bijelom anglosaksonskom rasom na vrhu. Na dnu njegove hijerarhije našla se „crna i obojena“ rasa uključujući Afrikance i Kineze, dok su Slaveni, Irci i ostali „barbari“ svrstavani u inferiorne rase.

S druge strane, Amerika također na velika vrata ulazi u globalnu utrku za premoć. Glavna figura američke imperijalne geopolitike s kraja 19. i početka 20. stoljeća bio je Theodore Roosevelt. On

¹¹ Mackinderova tablica jasno prikazuje jednu od mogućih periodizacija geopolitičkih epoha. S obzirom na period njezinog objavljivanja ona ne obuhvaća suvremene i kontekstualno bliske nosive elemente geopolitike. Stoga je poželjno napomenuti kako je današnja sfera geopolitičke globalizacije najvećim dijelom vezana uz informacijsko – komunikacijski digitalni aspekt u kojem se odvijaju neke od glavnih borbi geopolitičkog tipa. Stoga je osovina produkcije geopolitičkih nosivih elemenata blisko povezana s osi Rusija – Amerika – Velika Britanija. Aktualno s tim, valja istaknuti i trenutnu epohu tzv. „postčinjeničnog svijeta“ u kojem je produkcija „lažnih vijesti“ jedna od metoda spomenutih.

je svojim stavom i pristupom prema pitanjima moći, teritoriju i stanovništvu, ugradio temelje američkog geopolitičkog intervencionizma koji traje do danas. Za razliku od nacističke Njemačke čiji se rasizam temeljio na biološkim i prirodnim karakteristikama, Roosevelt je svoj temeljio na civilizacijskim i kulturološkim elementima. Prema njemu, Amerika kao najjača sila zapadne polutke ima primat nad ostalim civilizacijama. Kao tehnološki, društveno i kulturno superiorna sila, Americi je pripala uloga „međunarodnog policajca“ koji, prema Rooseveltovim riječima, „mora govoriti nježno, ali nositi veliku batinu“ te time opravdati svoju ulogu vladajuće i dominantne kulture (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 36). Klaus Dodds (2009) prema nizozemskom politologu Peteru van Hamu uočava kako je velikim i snažnim Sjedinjenim Američkim Državama od ključne važnosti bilo održavanje i reproduciranje imidža i identiteta. Peter van Ham takav pristup naziva „kretanjem od modernog svijeta geopolitike i moći ka postmodernom svijetu imidža i utjecaja“ (Peter van Ham prema Dodds, 2009: 84). Američki „imidž“ svoju agresivnu ekspanziju započeo je početkom 20. stoljeća kada predsjedanje SAD-om dobiva Theodore Roosevelt. Njegova inspiracija nalazi se u Darwinovoj društvenoj teoriji o opstanku najagresivnijih i najsposobnijih koji vode međusobnu bitku za vlastito preživljavanje. Roosevelt je „imidž“ gradio na romantiziranju rata kao „muškoj, silovitoj, uzbudljivoj i fundamentalno savršenoj aktivnosti“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 36). Vrhunac američke geopolitike toga doba očituje se u Španjolsko – američkom ratu kada je Amerika postala imperijalni vladari Kube. Njihova geopolitika je veliki fokus stavljala na pomorski ekspanzionizam koji je ujedno bio znak istinski velike sile. Možemo zaključiti kako američka imperijalna geopolitika od 1898. i zauzimanja Filipina i Kube, pa sve do danas nije promijenila svoju esenciju eksploatacije drugih naroda, već je evoluirala i mijenjala oblike ovisno o društveno-ekonomskim uvjetima. Američki intervencionizam temelji se na kulturološkim razlikama te zato geopolitika suvremenog doba postaje borba kulturoloških razlika. Kulturalizacijom političkog više se ne brani prosperitet mogućnosti i uvjeta, već se brani način života. Takvim pristupom fragmentira se depolitizirano društvo što može ponuditi okvir u pojašnjavanju sve brže rastućeg nacionalizma.

1.2.4. Od Hladnog rata do *Kraja povijesti*, i nazad

Posljednja velika geopolitička etapa 20. stoljeća koju treba spomenuti je period Hladnog rata. Do događaja u rujnu 2001. i svega što je uslijedilo nakon, Hladni rat je bio zadnja globalna geopolitička bitka s posljedicama podijele Europe na dva, a svijeta na tri dijela. Ako se krene u analizu fenomena, nailazi se na nekoliko problematičnih mjesta. U početku, površno gledanje na Hladni rat ostavlja prazan prostor koji je rezultirao nedovoljno preciznom definicijom i analizom. Laički gledano, Hladni rat je nenaoružani sukob između Istoka i Zapada, stanje ni rata ni mira. Ono što ga definira je sukob dva suprotna društveno-politička i gospodarska sustava, kapitalizma i komunizma. U srži hladnoratovskih previranja nalazi se podjela svijeta koja je sadržavala veliku ekonomsku i društvenu dimenziju. Geopolitički gledano, svijet se podijelio na tri dijela: u „Prvi svijet“ smjestile su se zemlje kapitalističke orijentacije, „Drugi“ je pripao zemljama komunističkog usmjerenja, dok je „Treći svijet“ objedinjavao zemlje u razvoju oko kojih su SAD i SSSR vodili bitke za prevladavajući utjecaj. S jedne strane, uzroke Hladnog rata moguće je tražiti u kreiranju hegemonijskog geopolitičkog poretka kojeg su uspostavile komunističke elite posebice na teritoriju Istočne Europe i Sovjetskog Saveza, dok s druge strane leži nepobitna borba SAD-a za održavanjem „politike rasta“ gdje je bilo prijeko potrebno odrediti i locirati politički entitet koji je predstavljao stalnu prijetnju. SAD je opasnost pronašao u SSSR-u kao posve drugačijem društveno političkom i gospodarskom sistemu i obratno. Tako je došlo do uspostave geopolitike emocija¹² koja je rezultirala time da je Hladni rat bio daleko od „imaginarnog rata“¹³. Strah¹⁴ je bila prevladavajuća emocija koja se kroz kulturu zadržala do danas. Kultura straha i demokratska načela utječu jedno na drugo. Kada strah postane opsesija on

¹² Iako se često misli kako je geopolitika pusta i hladna, ona ima snažan utjecaj na emocije. Stoga se pojam „geopolitike emocija“ javlja kao fenomen nastao na posljedicama geopolitičkih previranja. On ovisi o kontekstu, pa tako Europu i Ameriku karakterizira kultura straha manifestirana kroz različita pitanja; Europu muči nasilna prošlost te identitetsko pitanje „tko smo mi?“. Amerika pak s druge strane strahuje od gubitka utjecaja i moći, te nepotpuno ostvarenog cilja „globalne policije“ podjednako kao i pitanje „zašto nas mrže?“. Nasuprot tome može se govoriti o značajnim geopolitičkim emocijama očaja i nade (Afrika), straha i nade (Rusija) itd. Geopolitiku emocija moguće je pojednostaviti u dva tabora: kultura straha i kultura nade. Oni su često isprepleteni, a jedno od tih bit će prevladavajući putokaz budućnosti svijeta (Ejdus, 2009).

¹³ Sovjetski Savez sa svojom zonom utjecaja karakterizirala je intervencionistička politika prema narodnim ustancima u Poljskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Afganistanu. S druge strane, SAD je svoju geopolitičku zonu htio kontrolirati vojnim intervencijama u zemlje „Trećeg svijeta“: „od Vijetnama do Afganistana“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 78)

¹⁴ „Strah se najčešće definira kao emotivna reakcija na sagledavanje, realno ili preuveličano, opasnosti koja prijete. Strah pretvara odbrambeni refleks koji objelodanjuje i odražava identitet i nesigurnost neke osobe, kulture ili civilizacije u datom trenutku. Moglo bi se reći: Kaži mi čega se plašiš i šta činiš da svoj strah prevaziđeš, pa ću ti reći kako si.“ (Mojsi, 2009: 112)

dopušta kršenje ljudskih prava, moralnih načela i demokratskih vrijednosti temeljenih na vladavini prava. Svoj vrhunac kultura straha je doživjela u događajima nakon 11. rujna od kojih se zapadna civilizacija (kao ni cijeli svijet) nisu nikada oporavili, a rezultirali su aktualnom geopolitikom terorizma. U kontekstu podijele svijeta na tri dijela, profitirali su i „Prvi“ i „Drug“ svijet. Naime, možemo govoriti o dva Hladna rata. „Prvi“ je započeo u godinama nakon Drugog svjetskog rata i trajao je do sredine 50-ih, točnije Staljinove smrti. „Drugi“ Hladni rat trajao je od polovice 50-ih do početka 90-ih godina prošlog stoljeća. Glavni akteri „prvog“ Hladnog rata bili su američki predsjednik Harry Truman i sovjetski vođa Josif Staljin. Staljinov utjecaj na Istočnu Europu bio je argument za Trumanov govor poznatiji kao Trumanova doktrina¹⁵ (1947.) koji se često uzima kao početak Hladnog rata. Mnogi vanjskopolitički analitičari u nadolazećim desetljećima uočili su kako je Doktrina imala vrlo uspješan rezultat iako je, kako uočava Ó Tuathail (2007), ona bila opasna. Naime njezina glavna ideja o pomoći Grčkoj i Turskoj nije sadržavala nikakvi racionalni izračun sredstava podjednako kao ni jasne vanjskopolitičke ciljeve SAD-a. Međutim, njezin „uspjeh“ ponajviše se očitovao kroz rast globalnog anti-komunističkog pokreta: „neograničena totalitarna prijetnja zahtijevala je neograničenu globalnu uključenost SAD-a“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 75). Time su vrata konkretnom ekonomsko-kapitalističkom interesu koji je stajao iza Doktrine mogla biti otvorena. On se ponajviše manifestirao kroz agresivno nametanje američke kulture, vrijednosti, politike i dr. Europa se tijekom Hladnog rata nalazila između dvije sukobljene strane te je i sama bila podijeljena; nedavni svršetak Drugog svjetskog rata, komunistički poredak u Istočnoj Europi, Berlinski zid, itd. Također, Europu je dijelila geopolitička metafora „željezne zavjese“. Postojao je svijet ispred i iza zavjese. Međutim, iako posve ironično, obje sukobljene strane imale su iste interese kako u Europi tako i u zemljama Trećeg svijeta. Stoga, sukus hladnoratovskog fenomena možda ponajbolje opisuje akademik Michael Cox kroz tekst *From the Truman Doctrine to the Second Superpower Detente: The Rise and Fall of the Cold War* gdje navodi: „Povijesno ... Hladni je rat

¹⁵ Trumanova doktrina najpoznatiji je američki geopolitički hladnoratovski akt. U njoj Truman iskorištava lošu situaciju u Grčkoj i Turskoj te uz odobrenje američkog političkog vodstva najavljuje odluku o financijskoj pomoći spomenutim državama. Na taj način SAD je želio prikazati svoj pokušaj u zaustavljanju širenja komunizma, a uporište za legitimitet bila je Sovjetska politika prema zemljama u zoni utjecaja, ponajviše onima iz Istočne Europe. Truman tim činom „nudi“ globalnom svijetu odabir prema slobodi s jedne ili prema totalitarizmu s druge strane. Svijet se dijeli na dva moguća odabira i dvije strane (SAD i SSSR) te karta svijeta biva prikazana binarnim opozicijama crno – bijele boje. Truman je lokalnu situaciju u Grčkoj i Turskoj retoričkim skokom kroz svoju Doktrinu stavio na poziciju univerzalnog, globalnog. Izbor je, prema američkoj interpretaciji događaja, trebao biti „jednostavan“ – sloboda nasuprot totalitarizma, prosperitet kapitalizma nasuprot mraka komunizma.

služio interesima i Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država. Iz tog razloga nitko nije tražio promjenu prirode odnosa nakon što je ona jednom uspostavljena. Njihov cilj, zbog toga, nije toliko bila pobjeda nad suparnikom, koliko održavanje ravnoteže. U tom je smislu Hladni rat bio više oprezno kontrolirana igra sa zajednički dogovorenim pravilima, nego natjecanje u kojem bi bilo jasnih pobjednika ili gubitnika“ (Cox 1990, prema Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 78). Iako možemo reći da je Hladni rat trajao od Trumanove doktrine do pada Berlinskog zida, mnogi analitičari dijele Hladni rat na već spomenuta dva perioda: „prvi Hladni rat“ kojeg je obilježila Trumanova doktrina, Staljinov režim i Brežnjeva doktrina¹⁶, te „drugi Hladni rat“ kojeg su ponajviše označili Mikhail Gorbačov u SSSR-u te Nixon/Ford/Regan/Bush u SAD-u. Kao savjetnik u Nixonovoj administraciji Henry Kissinger¹⁷ imao je veliki utjecaj na vanjsku politiku SAD-a. Uslijedilo je ublažavanje retorike prema SSSR-u zbog obostranog posjedovanja nuklearnog oružja, no to nije spriječilo američke intervencije u Čileu, Angoli, Kambodži, itd. Antisovjetski povjesničari i savjetnici unutar američke administracije za vrijeme Nixonova nasljednika Forda imali su zadatak interpretirati novi sovjetski gospodarski program kao ponovnu želju za jačim naoružavanjem. Drugim riječima, bilo je potrebno ponovno ojačati opasnost od istočnih neprijatelja. Dolaskom Mikhaila Gorbačova situacija se drastično mijenja te se približava kraj Hladnog rata. Konkretno, Gorbačov zaista smanjuje naoružanje SSSR-a te

¹⁶ „Brežnjeva doktrina“ je geopolitički proglas objavljen u komunističkim novinama *Pravda* koje su služilo kao službeno glasilo. Objavio ju je Leonida Brežnev, čelnik Politbiroa, pod pseudonimom „Kovaljev“. U Doktrini se govori o nemogućnostima i slabostima sovjetskih satelit država smještenih u Istočnoj Europi. One su bile pod pritiscima ustanaka zbog sve većih kriza i opadanja društvenih sloboda. Brežnjeva doktrina naglašava kako ništa ne smije dovesti u pitanje sovjetski komunistički geopolitički poredak, te kako sve države moraju učiniti maksimalno da bi zaštitile interese socijalističkih zemalja. Doktrina je služila kao opravdanje za sovjetsku invaziju u Čehoslovačku i gušenje Praškog proljeća. Prema Brežnjevu, svatko tko pokuša dovesti u pitanje postojeći poredak je neprijatelj i podržava „svjetski imperijalizam“ u klasičnoj dihotomiji „mi“ ili „oni“. Prema Doktrini, „Crvena armija tek pomaže Čehoslovacima u testiranju njihova samoodređenja na način za koji vode Sovjetskog Saveza procijene da je ideološki i geopolitički ispravan. To je slaba obrana vojnog intervencionizma i geopolitičke dominacije“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 79).

¹⁷ Henry Kissinger jedan je od najpoznatijih, najutjecajnijih i najkontroverznijih vanjskopolitičkih intelektualaca. Njegov rad, prema Lidiji Kos – Stanišić (1999) može se analizirati kroz tri faze: 1) teoretičar i kritičar američke vanjske politike, 2) kreator vanjske politike, 3) „opinion maker“. On je 70-ih godina pojmu geopolitika omogućio veću pažnju koristeći ga „kao sinonim politike ravnoteže snaga“ na svjetskoj razini (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007). Za Kissingera se vežu mnoge kontroverze koje zalaze i u područje teorija zavjere. Mnogi ga smatraju vrlo utjecajnom osobom koja ima snagu oblikovanja američke vanjske politike s globalnim posljedicama. Neki idu u krajnost prema kojoj je Kissinger čovjek „iz sjene“, član masonskih i elitnih krugova koji upravlja kao SAD-om tako i većinom svijeta. Prema mišljenju Kissingerovih kritičara, iza pitanja koja on otvara stoji prikriveno uporište za američki vojni (i svaki drugi) oblik intervencionizma. Kissinger svoj utjecaj održava do danas gdje je česti sugovornik i svojevrni kreator javnog mijenja. On „je još 1982. godine osnovao tvrtku Kissinger Associates, koja mu je omogućila da postane najpoznatiji svjetski savjetnik i “rent-a-diplomat”. Obraćale su mu se različite tvrtke, kojima je davao strateške savjete, vanjskopolitičke preglede, dobre veze, poznanstvo s uglednim i utjecajnim ljudima svijeta. Kissinger je davao vanjskopolitičke ekspertize privatnim korporacijama, poduzimao je u njihovo ime diplomatske zadatke i bio je savjetnik za sigurnost predsjedavajućim u korporaciji“ (Kos – Stanišić, 1999: 130).

odbija intervencije u istočne komunističke zemlje što dovodi do pada Berlinskog zida kojeg mnogi vide kao kraj Hladnog rata. Osim toga, pokušajem neuspjelog puča unutar SSSR-a dolazi do raspada Sovjetskog Saveza. Mnogi su autori nakon pada Berlinskog zida slavodobitno proglasili pobjedu Zapada među kojima je prednjačio Francis Fukuyama. On se u svojem tekstu *Kraj povijest* iz 1989. (na kojem je kasnije nastala opširna knjiga *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, 1992.) referira na Hegelov proglas kraja povijest sto osamdeset godina ranije (1809). Hegel je kraj vidio u Napoleonovom trijumfu i Francuskoj revoluciji koju karakteriziraju principi slobode i jednakosti, dok Fukuyama govori o „kraju povijesti kao točki u kojoj je čovječanstvo aktualiziralo univerzalne istine“ koje se manifestiraju kroz „univerzalne homogene države“ Zapadne Europe i Sjeverne Amerike (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 83 – 84). One su svojom homogenizacijom i progresom uspješno nadišle podijele na rase i klase te su prestali konflikti oko „velikih pitanja“. Time je dosegnut vrhunac povijesnog razvoja te se gubi potreba za daljnjim što rezultira Fukuyaminim „krajem povijesti“. Mnogo je kritika na spomenuti „kraj povijesti“, no očigledno je, kako navodi Ó Tuathail (2007), zanemarivanje neodvojivih veza ekonomije s političkim, ideološkim i vojnim strukturama društva što Fukuyamin „kraj povijesti“ karakterizira posve naivno i ishitreno zaključenom tezom. S druge strane, mnogo je autora koji s vremenskim odmakom pišu i analiziraju velike posljedice nakon Hladnog rata. Michael Chossudovsky, kanadski ekonomist, razdoblje nakon Hladnog rata karakterizira kao period najveće globalne društveno - ekonomske krize. U svojoj knjizi *Globalizacija bijede i Novi svjetski poredak* (2008) uočava kako je „globalizacija bijede“ svojim posljedicama poništila ostvarena postignuća nakon procesa dekolonizacije te je svoj najveći destruktivni potencijal ostvarila u zemljama Trećeg svijeta. Stoga, napominje Chossudovsky (2008: 23), „dalekosežne su joj geopolitičke implikacije: ekonomske poremećaje također prati i izbijanje regionalnih ratova, cijepanje pojedinih društava i, u nekim slučajevima, propast cijelih država. Riječ je nedvojbeno o najozbiljnijoj krizi u suvremenoj povijesti. “ Njegov koncept „globalizacije bijede“ hrani se siromaštvom, patnjom, socijalnim krizama, konfliktima te potiče kršenje prava žena, porast rasizma, etničke podijele i kulturološke sukobe. Chossudovsky detektira institucije (MMF, WTO i Svjetsku banku) nastale na temelju sporazuma u Bretton Woodsu¹⁸ kao krivce za prevaru

¹⁸ Konferencija u Breton Woodsu je događaj iz 1944. godine na kojoj se tražio novi ekonomsko politički okvir svijeta. Kao glavno pitanje nametnula se monetarna stabilnost u svijetu. Tijekom konferencije postignut je sporazum koji je ponudio dva okvira: model ekonomskog državnog intervencionizma, tzv. „kompromisni kapitalizam“ u kojem se još uvijek državu pita za određene financijske tokove, te s druge strane dogovoreno je osnivanje tri

temeljenu na ideji „makroekonomske stabilizacije“ i „programa strukturalnih prilagodbi“. Prema autoru, makroekonomske restrukturiranje pod sponzorstvom novog „svetog trojstva“ služilo je oslabljivanju i dokidanju nacionalnih ekonomija brojnih država sovjetskog bloka i zemalja Trećeg svijeta što je koristilo globalnim geopolitičkim interesima, prvenstveno SAD-a. „Ekonomski terapija koju od kraja osamdesetih MMF i Svjetska banka nameću Istočnoj Europi, Jugoslaviji i bivšem Sovjetskom savezu pokazuje razorne gospodarske i socijalne učinke“ (Chossudovsky 2008: 41). Njegova opsežna analiza navodi primjere iz subsaharske Afrike (Somalija, Ruanda, Etiopija), Južne i Jugoistočne Azije (Bangladeš, Vijetnam), Latinske Amerike (Brazil, Peru, Bolivija), bivšeg Sovjetskog Saveza i Balkana što je uključivalo primjere Bosne i Hercegovine i Albanije kao i situaciju s raspadom Jugoslavije. Neosporno, Hladni rat je predstavljao geopolitičku borbu za globalnu nadmoć koju je temeljio na podijeli čovječanstva prema ekonomskim, društvenim i kulturološkim karakteristikama Novog svjetskog poretka i hegemonijskog odnosa razvijenih zemalja i onih u razvoju.

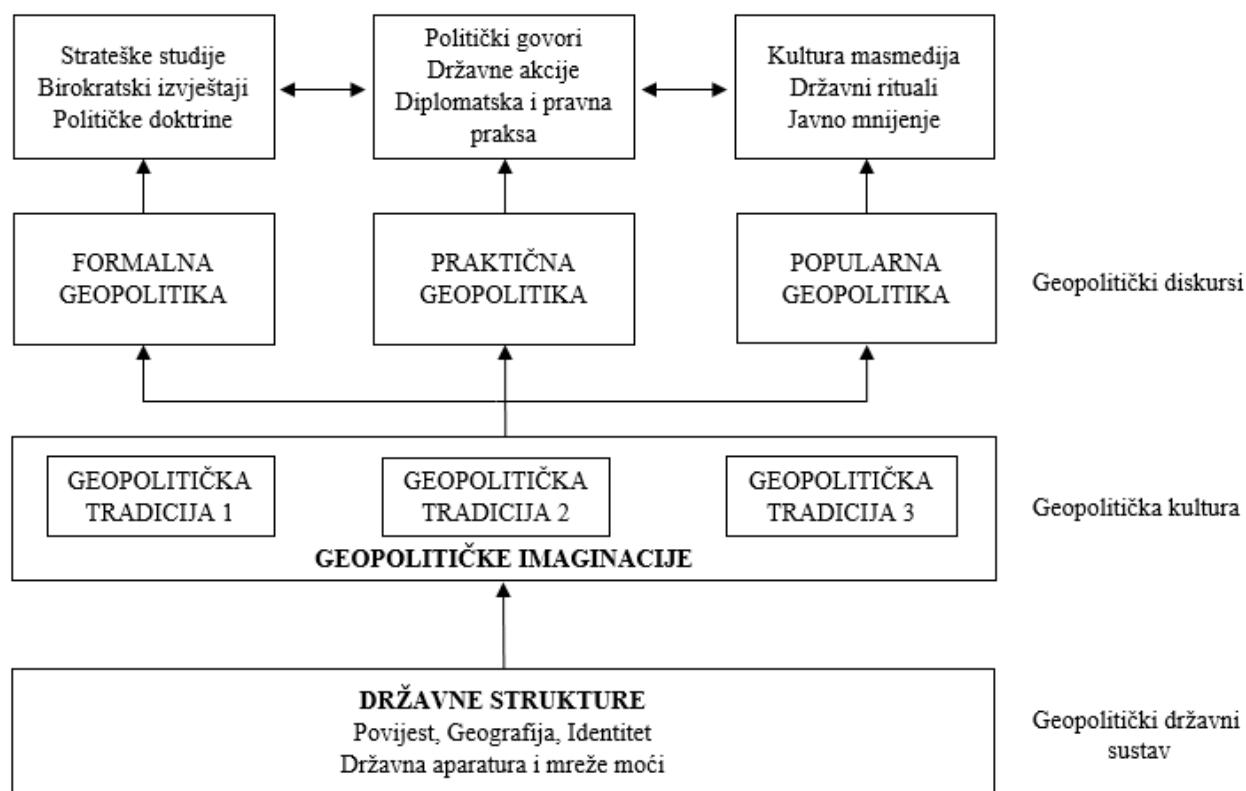
1.3. Podjela geopolitike

Geopolitiku je moguće analizirati prema metodi i načinu kako i na što stavlja svoj fokus. Zorko (2018) napominje kako je geopolitiku moguće podijeliti na tradicionalnu, modernu, postmodernu i kritičku. Prve tri geopolitike odnose se na razvoj discipline. One uključuju neraskidivu vezu odnosa teritorija, stanovništva i moći te geopolitiku gledaju kao oruđe za postizanje hegemonije. Spomenute geopolitičke tradicije (britanska, američka, njemačka) fokusirale su se na darvinistički pristup koji podrazumijeva preživljavanje najjačih i najsposobnijih te su nerijetko skretale prema ideji geografskog determinizma koji tvrdi da zemlja upravlja ljudskom sudbinom. To je dovelo do globalnog širenja imperijalizma gdje država svojem stanovništvu mora omogućiti životni prostor¹⁹ u skladu s ekonomskim, društvenim i kulturnim karakteristikama kakve određeni narod zaslužuje. Put prema tome gotovo uvijek je završavao s ekspanzionističkim ratovima. Tek od kraja 70-ih godina 20. stoljeća dolazi do razvoja kritičke

institucije: MMF, WTO (Opći sporazum o trgovini) i Svjetska banka. Mnogi konferenciju u Breton Woodsu karakteriziraju kao ključni ekonomsko politički događaj dvadesetog stoljeća koji je na globalnoj prekretnici kraja Drugog svjetskog rata odlučio o smjeru vodećih sila, pa tako i većine svijeta.

¹⁹ Kroz različite tradicije, različito nazvan: „Heartland“, „Mitteleuropa“, „Lebensraum“, itd.

geopolitike koja se temelji na kritici geopolitičkih ideja, te ona „za razliku od [klasične] geopolitike, problematizira teorijske postavke koje dovode postojeće strukture moći i znanja u pitanje“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007 prema Zorko 2018: 18). Kritička geopolitika temelj je za razumijevanje politike općenito jer ona omogućuje analizu geopolitičke kulture države koja stvara okvir kulturnom, društvenom i političkom životu (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007). Također, ona stvara granice tko smo „mi“, a tko „oni“, predstavlja identitetske elemente koji utječu na mogućnost identifikacije stanovništva sa zajednicom i državom, pojašnjava i materijalizira unutarnji i vanjski svijet diverzificiranog okruženja te oblikuje kulturološke obrasce država. Geopolitičke tradicije ključni su faktor u stvaranju geopolitičkog diskursa koji je „uvijek visoko ideologiziran i duboko politiziran oblik analize“, te nikada nije neutralan, već je „organski dio političke filozofije i ambicije javnih intelektualaca“ (Ó Tuathail, Agnew, 1992, prema Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 112). Stoga, prema Ó Tuathailu i Agnewu (1992), geopolitika nije samo praksa (akcije, invazije, bitke itd.) već je ona praksa isključivo kroz diskurs koji akcije, invazije, vojne događaje, i sl. čini smislenim i opravdanim; „vođe djeluju kroz diskurs, mobilizacijom određenih jednostavnih geografskih shvaćanja, kroz koje su vanjskopolitičke akcije jasne i serijsko geografsko nametnuto shvaćanje ratova čini svrhovitima“. Stoga možemo govoriti o tri vrste geopolitičkih diskursa proizašlih iz tri podvrste geopolitike koje objedinjuje kritička geopolitika: „formalna geopolitika“ koja se fokusira na geopolitičke teorije i vizije stvorene od strane intelektualaca i državnika, „praktična geopolitika“ koju stvaraju tvorci javnih politika te političari u praksi, te „popularna geopolitika“ čiji temelj su priče koje svoju inspiraciju pronalaze u popularnoj kulturi države (filmovi, časopisi, romani, glazba itd.) (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 23).

Slika 1: konceptualni prikaz kritičke geopolitike
 Izvor: Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007

Klasična geopolitika (tradicionalna, moderna, postmoderna) smatra kako postoje zakonitosti fizičkog nasljeđa i smještaja države sa sudbinom, dok kritička geopolitika ne smatra fizičke elemente sudbonosnima. Zato su spomenute geopolitičke naracije (formalna, praktična i popularna) „produkti sveopćih imaginacija, kultura i tradicija...“ (Ó Tuathail, Dalby, Routledge 2007: 23). Iz spomenutih dijelova političko-kulturnih elemenata javlja se čitava mreža koja stvara moć. Jedan od izvora moći prema sociologu Michaelu Mannu jest ideologija. Prema njemu, „ideološka moć odnosi se na mobilizaciju vrijednosti, normi i rituala u ljudskim društvima, [te Mann] ne implicira pogrešnost ideologije, nego njezino nadržavanje iskustva i znanosti te sadržavanje elemenata koji se ne mogu podvrgnuti evaluaciji...“ (Mann, 2005: 195). Ideološka moć može usmjeravati društvene vrijednosti, pravce prema kojima se društvo kreće te tako oblikovati život zajednice. Stoga će cijelo iduće poglavlje biti bazirano na predstavljanju ideologije, glavnih ideoloških tradicija i autora te prikazivanju ideologije kao ključnog elementa u formiranju geopolitičke kulture koja će se kao ideologija u praksi ostvariti kroz identitete.

2. Ideologija

Fenomen ideologije kroz mnoge se studije povlači kao „neuhvatljivi“ pojam čija definicija uvijek izmiče²⁰. Sociolog Siniša Malešević (2004: 29) u svojoj studiji *Ideologija, legitimnost i nova država* već na samom početku uočava stajalište većine analiza koje podrazumijeva izostanak jedne prihvatljive definicije te, prema McLellanu (1991: 1) navodi da je pojam ideologije „najneuhvatljiviji pojma u cijeloj nauci o društvu“. Ideologija se smatra apstraktnim konceptom koji objedinjuje veliki broj odrednica koje stvaraju kompleksnost i nedostižnost pojma. Terry Eagleton (1991: 1) metaforički navodi kako je ideologija *tekst*, „pletan“ od različitih „konceptualnih niti“ nastalih kroz historijsku evoluciju pojma te je važnije prepoznati ono što je vrijedno ili što se može odbaciti od prisilnog pokušaja stvaranja jedne generalne definicije. Malešević (2004: 29) se slaže kako je ideologija neuhvatljiv i često osporavan idiom te zaključuje kako se većina društveno humanističkih koncepata može sagledavati istim načelom, posebice kada se govori o pojmovima kao što su „kultura, klasa, etnicitet, država itd.“²¹. Važnost ideologije u kontekstu ovog rada koji prikazuje, analizira i povezuje različite teorijske pristupe pojmovima geopolitike, ideologije i identiteta leži u njezinoj uporabi. Naime, ideologija otvara mogućnost legitimiranja moći dominantne socijalne grupe ili klase. Eagleton (1991: 5), pozivajući se na Johna B. Thompsona navodi kako se objašnjavanje ideologije temelji na proučavanju načina na koji značenja služe u svrhu održavanja postojećih hegemonijskih odnosa. Takav odnos uvijek podrazumijeva dominantnu strukturu koja, prema Eagletonu (1991: 5) legitimaciju stvara promicanjem vjerovanja i vrijednosti vlastite ideologije, te naturaliziranjem i univerzaliziranjem uvjerenja do trenutka kada ona postanu samorazumljiva i neizbježna. Točnije, Eagleton (1991: 45) navodi šest strategija djelovanja ideologije: unifikaciju, usmjerenost prema djelovanju, racionalizaciju, legitimaciju, univerzalizaciju i naturalizaciju. Također, diskurs je važan dio ideoloških mehanizama posebice ako se razmatra unutar kritičke geopolitike. Teun A. van Dijk (2006: 7) cijelu studiju *Ideologija: Multidisciplinarni pristup* temelji na postavci koja uključuje koncepte spoznaje, društva i diskursa. Prema njemu, „ideologija se oblikuje, mijenja i reproducira uglavnom društveno situiranim diskursom i komunikacijom“ (Van Dijk: 2004: 7). Za

²⁰ Poznati teoretičar Terry Eagleton (1991: 1) u početnom poglavlju svojeg djela *Ideology: An Introduction* napominje kako još nitko nije iznjedrio jednu, adekvatnu definiciju ideologije te problem locira u samom pojmu ideologije koji ima široki spektar korisnih, ali često nekompaktibilnih značenja.

²¹ S pravom bi još mogli nadodati koncepte identiteta, moći, roda, rase itd. te bi u konačnici omjer „kontroverznih i „neuhvatljivih“ pojmova naspram jasnih i definiranih bio gotovo dominantan.

postojanje i razvoj geopolitičkih teorija, najveću važnost su imali ideološko kreirani idiomi. Na njihovom temelju građene su geopolitičke kulture raznih društava koje su u godinama, desetljećima i stoljećima kasnije i dalje postojane zahvaljujući diskurzivnoj obnovi istih. Eagleton (1991: 9) prikazuje klasičan primjer fašističkog jezika nastalog na partikularnim ideološkim idiomima s najpoznatijim primjerom Lebensrauma²² čija je uloga bila održati interese moći i stvaranje ideološko-političkog efekta. Upravo je diskurs element koji u odnosu na društveni kontekst pridaje pojmovima ideološki predznak – ono što je u jednom društvu označeno kao ideološko, u drugom društvu i kulturi ne mora značiti isto. Ideologija je funkcija odnosa izjava ovisno o društvenom kontekstu, s pitanjima „tko govori što, kome i s kojim namjerama²³?“ (Eagleton, 1991: 9).

U predstojećim poglavljima prikazat će se povijest ideologije od „službenih“ početaka u 18. stoljeću i Napoleonove vlasti do najznačajnijih tradicija i autora marksističke orijentacije i viđenja ideologije koji po svojoj naravi kreiraju i uključuju kritiku ideologije – ideologija je *per se* kritički pojam, a teorija ideologije je u isto vrijeme i kritika ideologije. S druge strane, nemarksistička tradicija ideologiju promatra poput fenomena kao bilo kojeg drugog – kao „nešto“ što ljudi smatraju poželjnim u organizaciji društva i nešto što je uglavnom neutralno.

2.1. Ideologija kroz povijest; od Baconovih „idola“ do de Tracyjeve „idéologie“

Mišljenje kako je ideologija često promatrana kao kontroverzan pojam zbog svojeg „neuhvatljivog“ karaktera dolazi do izražaja u mnogim studijama u društvenim i humanističkim znanostima. Prema Van Dijk (2006: 11) razloge je moguće pronaći u povijesnim, političkim, ekonomskim i dr. motivima koji su u pokušaju definiranja ideologije podijelili „marksiste i nemarksiste te kritičke i nekritičke znanstvenike“. Međutim, mnogi autori se slažu kako je neozbiljno očekivati da određena definicija obuhvati cjelovit skup znanja koja proizlaze iz tako kompleksnog pojma.

Temelji za nastanak ideologije sežu u 16. i 17. stoljeće. Tadašnja filozofija zanimala se za spoznaju prirode koju nije moguće „dohvatiti“ ako ne dođe do oslobođenja od idola –

²² U poglavlju *Nacizam i geopolitika* definiranim kao životni prostor nužan za spas Njemačke nakon „sakaćenja“ zemlje Ugovorom iz Versaillesa

²³ Uz dodatak koji uvodi kolega Eric Ušić kao dodatni element pitanja: „tko govori što, kome, s kojim namjerama i s koje pozicije?“ (Ušić, 2017: 38).

iracionalnih čimbenika koji oduzimaju ljudski duh. Jedan od vodećih engleskih filozofa tog vremena, Francis Bacon (1561 – 1626), u svojem djelu *Novum Organum* uvodi kategorizaciju četiri vrste idola: idoli plemena (*Idola tribus*), idoli spilje (*Idola specus*), idoli trga (*Idola fori*) te idoli kazališta (*Idola theatri*)²⁴. Kako je fokus tadašnje filozofije bio usmjeren na prirodu i pokušaj otkrivanja spoznajnih elemenata prirode, tako se u stoljećima kasnije on prenio i na društvo. Točnije, presudnu ulogu u razvoju ideologije imalo je 18. stoljeće. Kontekstualno gledano, to je period prosvjetiteljstva gdje se fokus prebacuje na društvo, razum i progres. Francuski materijalistički filozofi, koje se smatra začetnicima prosvjetiteljstva, Baconovu kritiku idola šire i na društvo. U počecima se prvenstveno radi o kritici religije, tj. oslobođenju filozofije od okova teologije. Možemo reći kako taj period ima teorijsku i praktičnu dimenziju u kojoj se teorijski gledano teži spoznaji lišenoj religioznih i metafizičkih društvenih idola, a praktično se priželjkuju političke, moralne i obrazovne reforme. Terry Eagleton (1994: 1) u samom početku spomenute studije navodi kako je ideologija dijete prosvjetiteljstva koje je u svojim osnovama smatralo da su „napredak, racionalnost i neograničeni ljudski potencijali dostižan cilj u stvarnom svijetu“ (Schwarzmantel, 2005: 35). Pojam ideologije prvi se puta javlja 1796. godine u Francuskoj, a njegovim tvorcem smatra se Antoine Destutt de Tracy. On je zamislio ideologiju kao znanost o idejama gdje je nužno istražiti izvore i zakone formiranja ideja²⁵. Glavno mjesto za kreiranje pojma, ali i društvenog napretka bio je Nacionalni institut u Francuskoj kojeg je osnovao de Tracy. Oko njega se skupio krug filozofa koji su se prozvali ideolozima, a svoje učenje (filozofiju) ideologijom. Najznačajnije djelo rane faze postojanje ideologije bila je de Tracyjeva knjiga u četiri sveska, *Elementi ideologije* (1801 – 1814) prema kojoj su filozofi oko Instituta zajedno s de Tracyjem pokušali usustaviti ideologiju kao znanost s jasno određenim

²⁴ 1) *idoli plemena*: svoj temelj nalaze u ljudskoj prirodi, naravi ljudskog duha. Oni objedinjuju zajedničke predrasude čovječanstva te omogućuju prosuđivanje ne prema onome što one jesu, već prema odnosu koji ljudi imaju prema njima. 2) *idoli spilje*: predstavljaju heterogene individue, njihove predrasude kojima pojedinac robuje, a dolaze od sebičnog stanja, temperamenta, karaktera, ukusa, odgoja, socijalnih funkcija, navika itd. Pojedinac u konačnici postane rob vlastite zatvorene spilje. 3) *idoli trga*: proizlaze iz društvenog života, ljudske socijalizacije, a prvenstveno komunikacije. Jezik je odlučujući čimbenik zavedenosti duha koja onemogućuje spoznaju 4) *Idoli teatra*: zaključci i predrasude koje proizlaze iz filozofskih dogmi i teorija koje su poput kazališnog djela postavljene na pozornicu. Macan, I., *Francis Bacon (1561. – 1626.)*, Filozofija.org, https://www.filozofija.org/wp-content/uploads/Povijest_fil.org/Moderna_pdf/Bacon-final.pdf, 24.1.2020.

²⁵ razlog tome su podvojena mišljenja vodećih filozofskih struja tog doba: empirizma i racionalizma. Prema empirističkoj tradiciji čovjek je shvaćen kao *tabula rasa* („prazna ploča“) – on je rođen bez unaprijed određenih karakteristika i osobnosti, a njegov život, iskustvo, kultura itd. utječu na oblikovanje promišljanja, shvaćanja i zaključivanja. Pojam je prvi upotrijebio britanski filozof John Locke. S druge strane, racionalističko gledište podrazumijeva čovjeka kao aktivno misaono biće u čijem fokusu su um i mišljenje. Prema tome, do spoznaje se može doći razmišljanjem (umom, razumom i intelektom), a to je usađeno u svako ljudsko biće – o njemu ovisi kako će (i hoće li) to upotrijebiti.

ciljevima – „analizom duhovnih aktivnosti čovjeka, njihovih sadržaja i predodžbi [te] utvrditi praktična pravila, primjenjiva u odgoju, pravu i politici. Znanost o idejama ili ideologija trebala je biti znanost sa zadaćom služenja ljudima, oslobađanja njihova duha od predrasuda i pripremanja za prihvaćanje nadmoći razuma“ (Ravelić, 2001: 148). Kontekstualno, društvo se temeljilo na završetku Francuske revolucije (1789 – 1799) te promjenama koje su donijele uspostavljanje građanskog društva i države. Također, okončanjem Revolucije Napoleon postaje apsolutni vladar Francuske. Upravo je krug oko Nacionalnog instituta (kojem je, paradoksalno, i sam Napoleon pripadao) na čelu s de Tracyjem bio najveći kritičar njegove vlasti. Razočarani Napoleonovim cezarskim načinom vladanja nasuprot ideji građanstva, slobode i progresa, te porazom od Ruskog Carstva, Napoleon je nad sebe nadvio kritičnu masu filozofa i intelektualaca koji su mu postajali sve veća smetnja. Stoga Napoleon odgovara na kritike proglašavajući ideologe „onima čija filozofija nema veze s političkom stvarnošću, teoretičarima i metafizičarima koji su udaljeni od života“, a ideologiju maglovitim mišljenjem koje ničemu ne služi. (Ravelić, 2001: 148). Da kritika ne bi ostala samo na ironičnom prizvuku, Napoleon krivnju za francuske vojne neuspjehe svaljuje na ideologe. Od tog trenutka, ideologija poprima negativnu konotaciju koju je na neki način zadržala do danas. Iza Napoleonovih postupaka stoji pokušaj gušenja kritike s pozicije političke moći gdje su ideolozi okarakterizirani kao opasni mislioci čije ideje ne idu u korist Francuske. Karl Mannheim (2007) uočava kako je Napoleon bio prvi koji je ideologiju povezao s „opasnošću“ i svojevrsnim oblikom „doktrine“, a mišljenja ideologa pokušao je s prezirom obezvrijediti.

2.2. Teorije ideologije

Pristupe za proučavanje ideologije moguće je podijeliti prema perspektivi iz koje se kreće u analizu. U marksističkom razumijevanju, teorija ideologije je automatski i po sebi kritika iste. S druge strane, nemarksističko viđenje ideologije počiva na uglavnom neutralnom pristupu koji govori o načinu organizacije društva i prihvaćanju logičkih kategorija po kojima ljudi razmišljaju.

Nakon de Tracyja i grupe filozofa oko Nacionalnog instituta, 19. stoljeće s marksizmom visoko pozicionira ideologiju u humanističko polje. Sociološki gledano, teoriju ideologije je moguće podijeliti u tri glavna polja: marksizam, sociologija znanja i sociologija kulture. Od sredine 19.

stoljeća priča o ideologiji je nezamisliva bez marksizma. Glavni autori i teoretičari marksističke tradicije u analizi ideologije svakako su utemeljitelji marksizma Karl Marx i Friedrich Engels, te nakon njih cijela struja autora koja uključuje Györgya Lukácsa, Antonija Gramscija, Vladimira Iljiča Lenjina, krug teoretičara oko Frankfurtske škole, Louisa Althussera, Jürgena Habermasa, kao i Kulturalne studije temeljene na tradiciji Centra za suvremene kulturalne studije (CCCS) iz Birminghama. S druge strane, uz sociologiju znanja vežemo autore poput već spomenutog Karla Marxa, Émilea Durkheima, Karla Mannheima, Petera L. Bergera, Thomasa Luckmanna i dr. Naposljetku, sociologija kulture temelji se na radovima Émilea Durkheima, Maxa Webera, Margaret Archer, Roberta Wuthnowa itd. Ključna pitanja koja se postavljaju kroz sva tri glavna polja su što je ideologija? Kako ona djeluje? I zašto? U skladu s pitanjima moguće je govoriti o dvije definicije ideologije, klasičnoj i modernoj. Klasična proizlazi iz kriterija istine i laži, odnosno, je li ideologija istinita ili lažna. Nasuprot tome, kod moderne definicije kategorija istinitosti ili laži nije presudna (kod mnogih ideologija je teško odrediti je li ona istinita ili ne), već je odlučujuća njezina funkcionalnost u društvu.

U idućim poglavljima najveći fokus pridat će se marksističkoj analizi ideologije bez koje je nemoguće govoriti o ideologiji kao takvoj. Spomenut će se najznačajniji autori počevši od Marxove i Engelsove studije *Njemačka ideologija*, preko Lukácsa, Mannheima i frankfurtovaca, do Gramscija, Althussera i Halla koji su svojim analitičkim pristupom secirali ideologiju u marksističkom ključu kritičke teorije.

2.2.1. Marksizam - Marxovo i Engelsovo određenje ideologije

Iako je Destutt de Tracy najzaslužnija osoba u koncipiranju pojma ideologije (zajedno s Napoleonovim negativnim pristupom), tek će njemački filozof, ekonomist, socijalni mislilac i revolucionar²⁶ Karl Marx (1818 – 1883), jedna od najznačajnijih društveno-političkih figura od 19. stoljeća do danas, zajedno sa suautorom Friedrichom Engelsom (1820 – 1895), ideologiju uvesti na velika vrata svjetske znanstvene, društvene i političke scene. Od Marxova djelovanja kroz 19. stoljeće pa sve do današnjih pristupa ideologiji, nemoguće je polemizirati bez uvida u marksističko viđenje fenomena. Važan aspekt Marxova promišljanja pronalazimo u krugu mladohegelovaca oko kojeg se kretao (L. Feuerbach, A. Ruge, B. Bauer i dr.) te gdje se upoznao

²⁶ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39239>

sa širokim spektrom filozofskih promišljanja tog doba. Nakon Hegelove smrti možemo govoriti o dvije struje nastale na njegovom nasljeđu: mladi i stari hegelovci, ponekad nazvani „lijevim i desnim“ hegelovcima. „Lijevi“ hegelovci inzistiraju na subverzivnim aspektima Hegelove filozofije poput društvenih promjena, dijalektike, sukoba itd. S druge strane, „desni“ hegelovci fokusiraju se na institucije, državu te ostale elemente konzervativnijeg spektra. Malešević (2004: 30) opaža kako je „od trojice 'osnivača' sociologije, Durkheima, Marxa i Webera, Karl Marx jedini postavio relativno koherentnu teoriju ideologije“. To je započelo zajedničkim radom Marxa i Engelsa iz 1845/46. godine naslovljenim *Njemačka ideologija* u kojem se oni „obračunavaju s nekadašnjom svojom filozofskom sviješću“ (Marx, Engels, 1974: 7). U toj polemici s tada aktualnom njemačkom idealističkom filozofijom, Marx i Engels smatraju kako ideologija predstavlja iskrivljenu zbilju izokrenutu kao u *cameri obscuri* zbog spoznaje društva ovisne o materijalnim uvjetima života. Stoga Marx i Engels u *Njemačkoj ideologiji* zaključuju da „ako su u cjelokupnoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi postavljeni na glavu, kao u kakvoj *cameri obscuri*, [tada] ovaj fenomen proizlazi iz historijskog procesa njihovog života, isto tako kao što i obrnuta slika predmeta na mrežnici oka proizlazi iz neposrednog fizičkog procesa njihovog života“ (Marx, Engels 1974: 23). Tako Marx i Engels raskidaju s Hegelovim idealizmom te se okreću materijalističkom²⁷ konceptu povijesti koja putem stvarnih, materijalnih odnosa kreira društvenu stvarnost. Ponajprije uvjeti materijalnog života kreiraju ljudsku povijest tj. način razmišljanja, te tako čine materijalnu proizvodnju života. Marx i Engels nude nam dva moguća shvaćanja ideologije. Prvo je spomenuto shvaćanje izokrenute zbilje kao u *cameri obscuri*, a drugo se temelji na determinizmu gdje proizvodnja materijalnog života ljudi uvjetuje (determinira) njihovo razmišljanje o društvu/svijetu. Kako se mijenja način proizvodnje, tako se mijenja i ideologija. Na temelju toga, Marx i Engels zaključuju kako ideologija nema vlastitu povijest već je ona samo jedan od oblika odraza društvenih odnosa – ona je istovremeno pogrešna, ali također čini apologiju postojećih odnosa u društvu. Ovakav pristup oblikuje Marxovo i Engelsovo epistemološko shvaćanje ideologije. Međutim, moguće je govoriti i o sociološkom (konfliktnom) shvaćanju ideologije gdje su prema Marxu i Engelsu (1974: 43)

²⁷Historijski materijalizam: „Ovo shvaćanje historije zasniva se, dakle, na tome da se, upravo polazeći od materijalne proizvodnje neposrednog života, razvije stvarni proces proizvodnje, i da se oblik opštenja koji je povezan s tim načinom proizvodnje i čiji je ona tvorac, dakle građansko društvo na njegovim različitim stupnjevima, shvati kao osnova čitave historije, da se ono u svojoj akciji prikaže kao država, kao i da se svi različiti teorijski proizvodi i oblici svesti, religija, filozofija, moral itd. itd. objasne na osnovu njega, i da se prati kako se ono, sa svoje strane, razvija njih“ (Marx, Engels: 1974: 38).

„misli vladajuće klase u svakoj epohi vladajuće misli, tj. klasa koja predstavlja vladajuću materijalnu silu društva je ujedno i njegova vladajuća duhovna sila“. Uzevši u obzir konfliktnu sociološku teoriju, možemo zaključiti kako jedna klasa čini „nešto“ drugim klasama, a to čini putem ideologije. Malešević (2004: 31) ističe Giddensovo opažanje prema kojem Marx ideologiju promatra „kao nešto što je nužno povezano s dominacijom“. Takav odnos funkcionira na dva načina gdje u prvom govorimo o nametanju određenih ideja potlačenoj klasi koja povjeruje u ideje vladajuće klase i prihvaća vlastiti podređeni položaj. Drugim riječima, govorimo o indoktrinaciji. S druge strane, vladajuća ideologija se javlja kao konzistentan skup ideja nasuprot fragmentiranoj svijesti potlačene klase koja nije u stanju formulirati zaokruženu sliku svijeta. Bez homogene interpretacije svijeta dolazi do nemogućnosti adekvatnom suprotstavljanju vladajućim idejama. Takav pogled detaljnije je razvio talijanski marksistički filozof Antonio Gramsci s konceptom hegemonije i ulogom organskih intelektualaca koji će kasnije biti pobliže objašnjeni. U *Njemačkoj ideologiji* Marx i Engels ideologiju promatraju s negativnog aspekta, te prema Maleševiću (2004: 31) „ideološko je sinonim idealističkog, i to prije svega u hegelovskom smislu [...] kritizirati [ideologiju] znači 'raskrinkati' stanovište po kojem su ideje i duh pokretačka snaga historije“. Dominanta klasa, u Marxovom smislu buržujaska klasa vlasnika sredstava za proizvodnju (kapitalista), ima zadaću svoje ideje prikazati kao univerzalne ideje cijelog društva čija je uloga progres i pravilna organizacija društva. Marx i Engels (1974: 44) napominju kako „svaka nova klasa koja stupa na mjesto klase koja je prije nje vladala prinuđena je da, radi ostvarenja svog cilja, svoj interes prikazuje kao zajednički interes svih članova društva, tj. idejno izraženo, da svojim mislima daje oblik općenitosti, da ih prikazuje kao jedino razumne, opće važeće“. Ideološke iluzije, kako navodi Freeden (2003: 6) bile su instrumenti u rukama vladara koji su putem države vršili dominaciju i kontrolu te tako „proizvodili povijest“ prema vlastitim interesima. Klasa koja se pokušava suprotstaviti dominantnoj klasi postaje revolucionarna klasa koja već u početku ne nastupa kao klasa nego kao „predstavnik cijelog društva, [...] kao cijela masa društva nasuprot toj jednoj jedinoj vladajućoj klasi“ (Marx, Engels 1974: 44).

2.2.1.1. Koncepti baze i nadgradnje, fetišizam robe

U *Prilogu kritici političke ekonomije* (1859) te kasnije u *Kapitalu* (1867) Marx „razvija koncepciju ideologije koja se smatra strukturalnom teorijom ideologije“ (Ušić, 2017: 12). To se ponajviše očituje u Marxovom postavljanju temelja ekonomske strukture kroz koncepte „baze“ i „nadgradnje“ te kasnije kroz fetišizam robe. Možemo reći kako je baza ekonomska podloga koju sačinjavaju proizvodne snage i odnosi proizvodnje, tj. sredstva za proizvodnju te odnosi koji nastaju iz procesa proizvodnje. Stoga je baza materijalna osnova društva. S druge strane, nadgradnju čine dvije razine: politička i ideološka, te je ona spoj ideja i institucija. Točnije, nadgradnja je spoj različitih oblika svijesti te je ona duhovna dimenzija društva. Interakciju baze i nadgradnje možemo prikazati kao „cjelokupnost odnosa proizvodnje [koji] sačinjavaju ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće“ (Marx, Engels, 1979: 700). Stoga, pozivajući se na Marxa, možemo zaključiti kako je korijen ideologije u društvenoj podijeli rada i klasnom društvu, a „materijalna i duhovna proizvodnja postaju otuđeni rad, te se ideologija javlja kao oblik otuđenja u području svijesti“ (Marušić, Martić, 1967: 122). Marx u *Predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije* ističe kako materijalni uvjeti proizvodnje koji se manifestiraju kroz otuđeni rad utječu na ljudsku svijest te stoga „ne određuje svijest ljudi njihovo biće već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest“ (Marx, Engels 1979: 700). Sve to u konačnici dovodi do fenomena kojeg je Marx nazvao fetišizam robe te ga elaborirao u *Kapitalu*. Za bolje razumijevanje fetišizma robe potrebno se vratiti na krug filozofa oko kojih se kretao mladi Marx među kojima je značajnu ulogu imao Ludwig Feuerbach. On u svojem djelu *Bit kršćanstva* iz 1841. godine govori o ljudskom stvaranju religije i bogova gdje su bogovima projicirane ljudske moći putem kojih ta bića imaju određenu moć nad samim ljudima. Marx preuzima taj model i premješta ga iz religije u ekonomiju. Već spomenuti otuđeni rad izvor je sveukupnog otuđenja u svijetu gdje ljudi proizvode, ali se ti proizvodi suprotstavljaju čovjeku kao objektivna sila koja je prema njima tuđa i „neprijateljska“. Marx kasnije uvodi četiri razine otuđenja gdje osim navedenog otuđenja čovjeka od proizvoda navodi otuđenje od procesa proizvodnje, otuđenje od samoga sebe, te u konačnici otuđenje od drugih ljudi. Ljudi proizvode robu, a višak vrijednosti s obzirom na uloženi rad se mjeri apstraktnom jedinicom vremena. Svijet roba koji ljudi proizvode javlja se kao objektivna zbilja koja se suprotstavlja ljudima (npr.

novac je vrijednost po sebi i mjera vrijednosti drugih roba). Vjerovanje da roba ima vrijednost sama po sebi, odnosno da je vrijednost inherentna tim predmetima/robi naziva se fetišizam robe. Kako George Ritzer (1997: 132) navodi u svojoj poznatoj studiji *Suvremena sociološkijska teorija*, „Ljudi postupno gube spoznaju o tome da oni sami proizvode spomenute robe te im započinju pridavati posebnu vrijednost. [...] Fetišizam robe je proces kroz koji roba i tržište zadobivaju neovisno objektivno postojanje koje im pridaju akteri u kapitalističkom društvu“. Stoga, fetišizam robe je zabluda u kojoj roba zauzima ulogu totema koji je kroz plemenski način života bio predmet obožavanja. Drugim riječima, ljudi koji obožavaju totem vjeruju da taj predmet ima određene moći sam po sebi, a „ideologija na taj način postaje pitanje odnosa, naturalizacije, prikrivanja i fragmentiranja društva“ (Ušić, 2017: 13). Poglavlje o Marxu i Engelsu završio bih utopijskim, ali snažnim citatom profesora Ante Marušića i Mirka Martića (1967: 124) koji navode kako posao marksizma nije da „objašnjava i rješava postojeće društvene suprotnosti, nego prije svega mijenja svijet; to je ideologija čija realizacija znači prevladavanje svake ideologije“.

2.2.2. Ostala marksistička tradicija; Lukács, Frankfurtska škola, Mannheim

György Lukács

Prvu polovicu 20. stoljeća obilježila je teorijska misao mađarskog filozofa Györgya Lukácsa (1885 – 1971) temeljena na analizi Hegelove i Marxove dijalektike. Osim što je i sam bio student poznatog G. Simmela, Lukács je u svojem plodnom teorijskom djelovanju ostavio neizbrisiv trag na mnoge teoretičare i autore kao i na cjelokupnu marksističku teoriju. U kontekstu ovog rada, njegovo najznačajnije djelo svakako je *Povijest i klasna svijest* iz 1923. koja je „na nekoliko fundamentalnih načina anticipirala filozofske implikacije Marxovih rukopisa 1844....“ (Jay, 1984:102 prema Ritzeru: 1997: 132). Lukács je doprinos nadopuni Marxove teorije prvenstveno iskazao kroz koncepte *reifikacije* i *klasne svijesti*. Svoju misao započinje nastavljajući se na fetišizam robe koji „postaje osnov Lukácsevog koncepta reifikacije“ (Ritzer 1997: 132). Reifikacija znači opredmećivanje/postvarivanje, odnosno, za razliku od fetišizma robe koji se vezao uz ekonomske implikacije, Lukács pojam širi te ga veže i uz ostale elemente društva poput „države i zakona“ (Ritzer 1997: 132). Tako Lukács reifikaciju povezuje s čitavim kapitalističkim sustavom te navodi kako je „čovjek kapitalističkog društva suprotstavljen – od

njega samoga (kao klase) – 'napravljenoj' zbiljnosti kao nekoj njemu bitnoj tuđoj 'prirodi', a on je bespomoćno izručen njezinim 'zakonima', njegova se djelatnost može sastojati samo u tome da nužan tok pojedinih zakona iskoristi za svoj (egoistički) interes. No i u toj 'djelatnosti' on – prema biti stvari – i dalje ostaje objekt, a ne subjekt“ (Lukács, 1970: 215). Reifikacija svojim djelovanjem prije svega utječe na svijest koja je u svojoj biti lažna svijest. Uzimajući temelj u fetišizmu robe, čovjek se poistovjećuje putem lažne svijesti s robom te njegovo jastvo postaje „opredmećeno“. Utoliko, reifikacija ne dopušta spoznavanje stvarnih odnosa te onemogućuje homogenizirani pogled na zbilju koja postaje fragmentirana. Tako dolazimo do drugog važnog Lukácsevog pojma, a to je klasna svijest. Ona prema Ritzeru (1997: 133) predstavlja „sistem vjerovanja što ih dijele oni koji zauzimaju iste klasne položaje u društvu. Stoga Lukács (1970: 105) naglašava podjelu društva na društvene klase koje moraju biti određene „prema položaju u procesu proizvodnje“. Dakle, prema Lukácsu (1970: 115), lažna svijest je sam klasni položaj. Dominantna ideologija prikazuje se kao homogeni skup ideja nasuprot fragmentirane svijesti potlačene klase kojoj je onemogućena identifikacija kroz proizvodni proces i uvjete u njemu. Marksistička tradicija revolucionarni potencijal vidi u proletarijatu koji sve dok ne dođe do revolucionarnih previranja nije u potpunosti svjestan prirode i stupnja vlastite eksploitanosti u kapitalizmu (Ritzer 1997: 133). Prema Lukácsu (1970: 121) riječima, „s ukidanjem staleške strukture i s izgradnjom čisto ekonomskog društva klasna je svijest ušla u stadij mogućnosti osvješćivanja“. U tim trenucima, jedino proletarijat može uspostaviti klasnu svijest pomoću koje bi se dokinuo dominantan položaj buržoazije. Proletarijat tako razvija položaj klase svjesne vlastitog potlačenog položaja s revolucionarnim potencijalom te postaje „klasa za sebe“ u odnosu na „klasu po sebi“ koju definira identifikacija isključivo na osnovi zanimanja i rada za određenu nadnicu. Prema Ritzeru (1997: 133), „na tom stadiju, društvo se pretvara u ideološko bojno polje u kojem se oni koji teže sprječavanju priznavanja klasnog karaktera društva nalaze u sukobu s onima koji teže da se on jasnije izloži“.

Frankfurtska škola

Jedno od najvećih dostignuća neomarksističke tradicije 20. stoljeća zasigurno je utemeljenje kritičke teorije nastale djelovanjem njemačkih intelektualaca okupljenih oko Frankfurtske škole. Frankfurtska škola svoje ime dobiva po Institutu za društvena istraživanja (Institut für Sozialforschung) iz Frankfurta gdje je i osnovana 22. lipnja 1924. godine. Oko Instituta su se okupljali intelektualci koji će obilježiti stvaralaštvo Frankfurtske škole poput Theodora W.

Adorna, Maxa Horkheimera, Herberta Marcusea, Friedricha Pollocka, Lea Löwenthala, Franza Neumanna, Ericha Fromma i Waltera Benjamina. U lipnju 1932. godine, pri Institutu se osniva *Časopis za društvena istraživanja (Zeitschrift für Sozialforschung)* koji je članovima Instituta omogućio platformu za objavljivanje njihovih radova s područja „socijalne psihologije, sociologije književnosti i glazbe, ali i ekonomije“ (Katunarić 1990: 20). U kontekstu naviranja nacizma s jedne strane, te postojeće platforme s druge, Horkheimer sa suradnicima djelovanje usredotočuje na formiranje opće teorije poznatije pod nazivom *kritička teorija*. Ona je prema Katunariću (1990: 21) bila suprotnost naspram tradicionalne teorije te „novi izraz misaone tradicije Kanta, Hegela i Marxa, tj. kritičkog mišljenja kao takvog“. Kritička teorija ostavila je trag i izvan granica Europe prvenstvenog zbog prisilnih emigracija članova Instituta u SAD gdje su nastavili s teorijskim radom. Prema Ritzeru (1997: 135), kritička teorija se u najširem smislu bavila različitim elementima „socijalnog i intelektualnog života [...] [te kritikom] društva i različitih sistema znanja u društvu“. Djelovanje je usmjerila k nadopuni marksističke tradicije aspektima koji su bili zapostavljeni – posebice kritika kulture. Možemo reći kako se prema kritičkoj tradiciji, ideološko djelovanje najjasnije vidi kroz elemente i funkcioniranje takozvane kulturne industrije. Kulturna industrija je utjelovljenje ideologije kroz prizmu komodificiranih kulturnih elemenata koji standardiziranom i racionaliziranom proizvodnjom masovne kulture čine „nespontanu, reificiranu, lažnu kulturu, a ne stvarno događanje“ (Jay 1973: 216 prema Ritzer 1990: 138). Adorno i Horkheimer u *Dijalektici prosvjetiteljstva* (1989) navode kako kulturna industrija „ostaje pogon za zabavu“ s jasno definiranim ciljem – reprodukcijom radne snage putem kulture zabave. Drugim riječima istih autora, „Paja Patak dobiva batine u crtanim filmovima, a nesretnici u realnosti; sve to samo zato da bi se gledaoci navikli na svoje vlastite batine“ (Adorno, Horkheimer 1989: 144). Eric Ušić (2017: 15) u svojem radu uočava kako „komodificirane kulturne forme“ - u procesu industrijalizirane i standardizirane proizvodnje kulturnih dobara - „emaniraju ideološke efekte, a ideologija postaje pitanje manipulacije i pasivizacije društva i nižepozicioniranih klasa“. No osim prepoznatih zasluga, kritička teorija je također bila podvrgnuta mnogim kritikama. Ritzer (1997: 142 – 143) navodi dva najpopularnija smjera u kojima se kritika širila, a tiču se „ahistoričnosti“ i zanemarivanja ekonomije, odnosno ispuštanja „historijskog“ i komparativnog konteksta“ društvenih događaja kojima su se bavili te preveliko zanemarivanje ekonomije i (u suprotnosti s ostatkom marksističke tradicije) odbacivanje revolucionarnog potencijala radničke klase. Također, određenim teoretičarima

Frankfurtske škole može se pripisati i kritika usmjerena na elitizam tijekom kreiranja kritičkih teorija iz pozicije dobrostojećeg života u emigraciju u SAD-u. Iako dobrim dijelom u emigraciji, teoretičari oko Škole svojim bogatim radom ostavili su veliki trag u Europi, SAD-u, ali i na prostoru Jugoslavije gdje su, kako navodi Katunarić (1990: 25), mladi jugoslavenski filozofi i sociolozi potaknuti teorijom Frankfurtske škole i osobnim poticajem prvenstveno Ericha Fromma osnovali ugledni časopis *Praxis*, „jedan od najzaslužnijih [časopisa] za razvitak kritičke misli nasuprot okoštaloj marksističkoj doktrini u socijalističkim zemljama“. Nakon Drugog svj. rata, Institut za društvena istraživanja ponovno je otvoren 1950. godine u SR Njemačkoj, međutim njega su predvodili novi ljudi. Frankfurtska škola u organizacijskom smislu više nije postojala, ali je „duhovno sjeme“ posijala širom svijeta i ono je donekle revitalizirano u radovima Jürgena Habermasa i Alfreda Schmidta. Stoga kao zaključak tematike o Frankfurtskoj školi valja citirati Vjerana Katunarića (1990: 26) koji govori o važnosti središnje misli kritičke teorije navodeći kako „pokušaj da se kultura utopi u civilizaciju, da se kritička misao izolira i učini neškodljivom, da se središnji problemi civilizacije učine perifernima, a periferni središnjima, da se proturječni interesi i ideje pretvore u ritualnu jezičnu igru – vodi svijet u novi totalitarizam, možda strašniji od svih prethodnih“.

Karl Mannheim

Još jedan od autora koji se u svojim radovima eksplicitno pozabavio temom ideologije je i Karl Mannheim (1893 – 1947), njemački sociolog i filozof najpoznatiji kao utemeljitelj sociologije znanja. Njegovo najpoznatije djelo *Ideologija i utopija (Ideologie und Utopie)* iz 1929. godine bavi se idejnim i spoznajnim pitanjima unutar okvira sociologije znanja koje je Mannheim locirao u konceptima ideologije i utopije. Mannheim razlikuje partikularni i totalni pojam ideologije. Ukratko, prema profesoru Marušiću i Martiću (1967: 124 - 125), partikularni pojam ideologije odnosi se na „oblik iskrivljenog prikazivanja društva u mišljenju“, dok se totalni pojam veže uz ideju kako „svako vrijeme ima svoj tip mišljenja, pa totalni pojam ideologije označuje stil kulture i mišljenja jednog doba“. Mannheimovim (2007: 72 - 73) riječima, kod partikularnog pojma ideologije „može se raditi o cijelom rasponu od svjesnog laganja do polusvjesno instinktivnog prikrivanja, od prijevare od strane drugoga do samozavaravanja“, dok s druge strane totalni pojam ideologije obuhvaća „ideologiju neke epohe ili neke povijesno – društveno konkretno određene grupe – recimo neke klase – u tom smislu da se pritom misli na osebnost i ustroj totalne strukture svijesti te epohe odnosno tih grupa“. Michael Freedman u djelu

Ideology: A Very Short Introduction iz 2003. godine navodi kako se prema Mannheimu ideologija manifestira na dva načina: društveno i psihološki. Ona nije korištena samo za namjernu manipulaciju, već postoje pretpostavke o ideološkim utjecajima na ljudsko razmišljanje te iracionalne temelje znanja (Freeden 2003: 13). Tako kod partikularnog shvaćanja, Mannheim kao i Marx ideologiju smatra svjesno iskrivljenom, proračunatom laži ili oblikom samoobmane, dok s druge strane, totalni pojam podrazumijeva sveobuhvatan pogled na svijet koji je usvojila određena grupa u svrhu održavanja glavnih ideja i načina razmišljanja u određenim povijesnim epohama (Freeden 2003: 13-14). Analizirajući Mannheimovu koncepciju ideologije, određeni teoretičari svrstavali su ga i u marksističkog i u nemarksističkog autora. Freedenov doprinos tumačenju Mannheimove ideologije sadržan je u njegovom „poimanju ideologije koja podržava i održava status quo. Ideologija je na taj način shvaćena kao konfiguracija međupovezanih ideja koje perpetuiraju postojeće stanje“ (Ušić 2017: 17). Karl Mannheim ostao je upamćen i po analizi koncepta utopije koju smatra kao „zbilji transcendentnu orijentaciju koja, prelazeći u djelovanje, ujedno dijelom ili posve probija granice postojećeg poretka bitka“ (Mannheim 2007: 213).

2.2.2.1. Razvoj koncepta ideologije; Gramsci, Althusser, Hall

Antonio Gramsci

Od značajnih autora marksističke tradicije koji su s jedne strane nadograđivali marksističku teoriju, a s druge strane stvarali neomarksističku teoriju valja istaknuti i Antonija Gramscija, Louisa Althussera i Stuarda Halla. Sva trojica teoretičara su značajno pridonijela razvitku marksističke ideje te ponovnom promišljanju Marxovog rada. Antonio Gramsci (1891 – 1937) bio je talijanski marksistički mislilac, jedan od vođa lijevovog krila Socijalističke partije te osnivač KP Italije. Iako mu je život obilježila tortura fašističkog režima u Italiji zbog koje je i prerano umro, Gramsci je, kako navodi Freedon (2003: 12) svojim intelektualnim radom uz Karla Mannheimu i Louisa Althussera prepoznat kao jedan od trojice velikih teoretičara 20. stoljeća koji su pridonijeli razvoju koncepta ideologije. Iako Gramsci ne odbacuje ideje historijskog materijalizma i socijalnih struktura, smatra kako je od presudne važnosti razvitak „revolucionarne ideologije“ (Ritzer:1997: 134). U tom kontekstu, ideologija prema Gramsciju nema negativni predznak, već je ona jedini mogući izlaz koji bi rezultirao korjenitom

promjenom. Takvo razmišljanje proizlazi iz Gramscijevog shvaćanja hegemonije; jednog od koncepata koji je obilježio njegovo intelektualno stvaralaštvo. Michele Filippini (2017: 10) u studiji *Using Gramsci; A New Approach* navodi kako je ideologija postala bojno polje koje omogućuje hegemonijsko osvajanje istog. Drugim riječima, ideologija „priprema“ teren za uspostavu hegemonije koju Ritzer (1997: 135) jednostavno definira kao „kulturno vodstvo koje vrši klasa na vlasti“. Ona je kulturno-psihološka kategorija koja za razliku od prisilnih metoda državne, zakonodavne i izvršne vlasti, djeluje na sferu civilnog društva gdje Gramsci „locira cijeli set aparature bitne za održavanje i perpetuaciju buržujsko-kapitalističke hegemonije vladajuće klase, njihovih ekonomsko-političkih i društveno-kulturnih interesa“ (Hromadžić, 2019) mehanizmima pregovaranja i prihvaćanja. Freedonovim (2003: 20) riječima, hegemoniju predvodi vladajuća klasa, buržoazija, ne samo djelovanjem državnih alata i sile već i raznim kulturnim sredstvima. Iz tog razloga, Ušić (2017: 17) konstatira da „kod Gramscija ideologija nije samo pitanje ideja i svijesti, već je ona i pitanje političke prakse i kulturno-političkih institucija“ putem kojih ideologija dobiva „materijalnu i praktičnu“ dimenziju. Također, sam Gramsci, kako navodi Malešević (2004: 34 - 35), hegemoniju definira kao „sposobnost vladajuće klase da osigura suglasnost podčinjenog stanovništva očuvanjem ideološkog jedinstva cijelog društvenog bloka kojem ta ideologija služi kao sredstvo povezivanja i ujedinjenja“. Kulturna hegemonija je prioritet kapitalističke ideologije te Gramsci pokušava ukazati na mogućnost reverzibilnog djelovanja sličnim strategijama s ciljanom skupinom proletarijata. Drugim riječima, Gramsci smatra kako bi proletarijat trebao iskoristiti ideologiju te stvaranjem vlastite hegemonije svrgnuti postojeću dominantnu klasu. Tako ideologija zadobiva aktivističke i pokretačke mehanizme koji bi omogućili homogenizaciju proletarijata. Međutim, proletarijat zbog svoje pozicije u društvenim i proizvodnim odnosima nema mogućnost spoznaje vlastite pozicije te je nužno da se potlačena klasa osloni na intelektualce koji se „stvaraju iznutra, organski“ (Malešević 2004: 35). Tako dolazimo do drugog značajnog Gramscijevog doprinosa, koncepta organskih intelektualaca. Prema Ritzeru (1997: 134) „mase nisu u stanju same generirati [revolucionarne] ideje, one ih jedino mogu iskusiti u praksi“ te stoga trebaju pomoć. Upravo su organski intelektualci socijalne elite koje imaju zadatak da formuliraju skup ideja koji će biti dovoljno koherentan da može parirati vladajućem bloku ideja. Organski intelektualci proizlaze iz potlačene klase te oni imaju sposobnost razumijevanja položaja proletarijata, ali i načina kako homogenizirati ideje koje bi imale potencijal u suprotstavljanju vladajućoj klasi.

Maleševićem (2004: 35) riječima, „organski intelektualci moraju štiti i socijalizirati (proletersku) ideologiju ne samo kroz filozofiju već i posredstvom praktičnijih i primjenjivijih sredstava“ kao što su razni elementi civilnog društva. Pregovaranjem²⁸ dolazi do dominantnog položaja vladajuće klase čiji legitimitet proizlazi iz prihvatanja kulturnih i političkih elemenata. Stoga se hegemonija uspostavlja u trenucima kada ovlada ideološkim prostorom koji je fluidan te tako tu istu hegemoniju ne karakterizira kao „jednu i vječnu“ uspostavljenju činjenicu, već kao područje konstante borbe i ponovnog utvrđivanja, modificiranja i kreiranja dominacije. Na Gramscijev rad referirali su se mnogi teoretičari, a jedan od njih koji je prikazao svoje viđenje ideologije bio je i Louis Althusser.

Louis Althusser

Louis (Pierre) Althusser (1918 – 1990) jedan je od najznačajnijih francuskih marksističkih filozofa 20. stoljeća koji je svojim radom na području razumijevanja ideologije ponovno analizirao i redefinirao Marxovu teoriju. Mnogi teoretičari smatraju kako je teorija Antonija Gramscija²⁹ bila preteča djelovanju i radu Louisa Althussera posebice u formiranju koncepta ideoloških aparata države. Rade Kalanj (2010: 34) u svojoj knjizi *Ideologija, utopija, moć* Althussera smatra kanonskim misliocem dvadesetog stoljeća, a njegova strukturalna analiza preuzeta je, između ostalog, „kao jedno od glavnih uporišta teorijskog i istraživačkog diskursa britanskih kulturalnih studija [...] [koji su] potaknuli interes za ponovno sociokulturno promišljanje ideologije“. Fokus Althusserovog teorijskog rada vezan je uz koncepciju teorija ideologije koja je, kako napominje Kalanj (2010), imaginarni odnos pojedinca prema njihovim stvarnim uvjetima egzistencije. Althusser je otvorio pitanja koja su do danas ostala u središtu rasprava unutar marksističkog misaonog kruga. Ona struja marksista koja se vodi principima strukturalnog marksizma³⁰ svoj fokus stavlja na kasnije Marxove radove, ponajviše *Kapital* (1867), dok oni koji Marxa smatraju humanističkim misliocem, „naglašavaju postojanje bitnog

²⁸ Ušić (2017:18) u svojem radu navodi kako se „kod Gramscija (1975:59), hegemonija održava kombinacijom sile i pristanka, a silu ne karakterizira samo primjena fizičke forme nasilja i moći, već i različiti oblici korupcije i prevare, odnosno „kupovine“ onih koji prijete pozicijama moći, kao i destabilizacije suprotstavljenih grupa“

²⁹ Prvenstveno teze o „materijalnom ansamblu hegemonijskih aparata u civilnom društvu“ poput medija, sudova, škola, određenih privatnih institucija, religije, folkloru itd.

³⁰ principe strukturalnog marksizma na jednostavan način pojašnjava Ritzer (1997: 148) kada navodi kako „strukturalni marksisti proučavaju dubinske, nevidljive strukture kapitalističkog društva. [...] oni vjeruju da u svijetu postoje stvarne strukture koje ograničavaju ili određuju što akteri misle i čine. [...] Strukturalni marksisti ne samo da prihvaćaju važnost politike i ideologije, nego smatraju da one posjeduju 'relativnu autonomiju', [...] akteri samo popunjavaju mjesta u navedenim strukturama;odnosno njih te strukture ograničavaju.“

kontinuiteta između *Kapitala* i *Ekonomskih i filozofskih rukopisa iz 1844. godine*“ (Ritzer 1997: 149). Do razvoja znanstvene dimenzije spomenuta humanistička perspektiva mora biti prevladana. Takav pristup Marxovom stvaralaštvu podrazumijeva postojanje „epistemološkog reza“ koji označava Marxovo „prilično dramatično prebacivanje s polja filozofskog subjektivizma (kao ideološke pozicije) na apstraktnu teoriju (znanstvenu poziciju)“ (Benton 1984: 53 prema Ritzeru 1997: 152). Drugim riječima, možemo govoriti o mladom Marxu (humanistu i filozofu) i kasnom Marxu (značajnom znanstveniku).

Althusser je svoj najveći doprinos dao u reinterpetaciji Marxovog rada kroz redefiniranje koncepata baze i nadgradnje, opisivanjem i definiranjem ideoloških aparata države te interpelacijom. Ukratko, prema Marxu u krajnjoj instanci determinirajuća je ekonomska baza te fenomene koji se događaju u nadgradnji možemo promatrati kao simptome onoga što se odvija u bazi. Althusser je takvu teoriju nazvao „teorijom odraza“ te je intervenirao u Marxovu teoriju tvrdeći da postoji relativna autonomija nadgradnje u odnosu na bazu te da takav odnos podrazumijeva povratno djelovanje nadgradnje na bazu. Prema tome, smjer više nije okrenut u jednom pravcu već odnos baze i nadgradnje postaje dvosmjernan. To je posebice važno zbog koncepta „ideoloških aparata države“ (IAD). Naime, ideološkim aparatima države označuje se „određeni broj stvarnosti koje se neposrednom promatraču predstavljaju u obliku različitih i specijaliziranih institucija“ (Althusser, 1986: 88). Althusser navodi osam ideoloških aparata: *religijski, školski, obiteljski, pravni, politički, sindikalni, informacijski/medijski i kulturni* ideološki aparat države te ističe razliku između IAD i „represivnog aparata države“ (RAD). Napominje kako postojanje jednog represivnog aparata države podrazumijeva pluralitet IAD, no, isto tako, niti jedan represivni aparat nije samo represivni kao što ni jedan ideološki aparat nije lišen represivnog djelovanja. Na temelju toga, Althusser nudi dvije teze o ideologiji. U prvoj ona „predstavlja imaginarni odnos individua prema njihovim stvarnim uvjetima egzistencije“ (Althusser, 1986: 102), dok prema drugoj, ideologija ima materijalnu egzistenciju manifestiranu kroz IAD te rituale i prakse. Stvarnost koju ideologija imaginarno predstavlja podložna je iskrivljenju, odnosno činu lažnog prepoznavanja koje funkcionira putem interpelacije. Pozivajući se na Althussera, ideologija putem nužno imaginarne deformacije ne reprezentira postojeće odnose već prvenstveno imaginaran odnos pojedinca spram odnosa proizvodnje i odnosa koji iz njih proizlaze. U ideologiji nije reprezentiran sistem stvarnih odnosa koji rukovode egzistencijom pojedinca, već imaginaran odnos tih pojedinaca spram stvarnih odnosa pod kojima

žive. Takvi imaginarni odnosi manifestiraju se putem materijalnih praksi koje su uobličene posredstvom rituala i praksi te time održavaju materijalnu egzistenciju ideologije. Osim sociološke, moguće je govoriti i o općoj teoriji ideologije kod Althussera. U tom smislu, funkcija ideologije nije samo reprodukcija radne snage i proizvodnih odnosa nego i konstitucija, odnosno stvaranje i uspostava subjekta. Takvim mehanizmom ideologija održava svoje postojanje; točnije, ideologija postoji *kroz* i *za* subjekte podjednako kao što i subjekti postoje *kroz* i *za* ideologiju. Althusser se tako „poigrava“ s dva značenja³¹ riječi subjekt: subjekt koji vrši radnju, tj. aktivna individua, te subjekt kao „nešto“ podmetnuto, tj. ono što stoji ispod, te je u tom smislu podložno, podređeno. U istom trenutku odvijaju se i dva procesa koja prate konstituciju subjekta, a to su procesi „subjektivizacije“ i „subjekcije“. Procesom subjektivizacije i subjekcije, subjekt se konstituira u oba spomenuta smisla: i kao aktivni vršitelj radnje i kao podređena individua. Ideologija ta dva procesa provodi simultano što dovodi do lažnog prepoznavanja. Svojevrsni „trik“ ideologije krije se u spomenutim procesima gdje se ljudi podređuju sustavu vjerujući da se konstituiraju kao aktivni vršitelji radnje dok zapravo postaju podređene individue sustava. Ideologija nema svoju egzistenciju izvan toga već ona postoji zahvaljujući subjektima; subjekti su subjekti po ideologiji, a ideologija ne može postojati bez tih subjekata. Na taj način provodi se proces interpelacije. Prema riječima kolege Erica Ušića (2017: 20 - 21) „interpelacija je osnova ideologije, a putem interpelacijskog mehanizma ona konstituira pojedince kao subjekte - ona priziva pojedince, oni se u njoj prepoznaju i prihvaćaju sebe kao onog koji je prizvan, te na koncu postaju subjekti“ - nositelji ideologije. Provodeći rituale i prakse, pojedinci uvjereni u svoj status slobodnog i aktivnog subjekta, zapravo bivaju uhvaćeni u „zamku“ ideologije te postaju podvrgnute individue koje kroz IAD aktivno održavaju postojeću ideologiju.

Stuart Hall

Kao zadnji autor s kojim će završiti cjelina o teorijskoj perspektivi ideologije nameće se ime Stuarta Halla (1932 – 2014), teoretičara koji je uz Richarda Hoggarta i Raymonda Williamsa osnivač britanskih kulturalnih studija oformljenih pri Centru za suvremene kulturalne studije u Birminghamu 60-ih godina prošlog stoljeća. Rođen na Jamajci, već kao mlada osoba susreo se s

³¹ potrebno je istaknuti kako je ovo jezična igra te Ušić (2017: 20) navodi: „Rehmann (2013: 155-57) naglašava dvoznačnost pojma subjekt na francuskom (i engleskom) jeziku. Prvo, subjekt je onaj koji je podređen; drugo, subjekt je onaj koji je činilac, ili kako piše Rehmann – „onaj koji je autor svojih akcija“. Prema Rehmanu, za Althussera ideologija djeluje upravo kombiniranjem ovih dvaju značenja pojma subjekt: on se podčinjava, smatrajući se slobodnim i autonomnim.“

problematikom kolonijalizma. Zahvaćen njegovim posljedicama, interesira se za tematiku identiteta, odnosa moći, diskursa, klase, ideologije i dr. što će u njegovom kasnijem znanstvenom radu biti glavni fokus. Nadovezujući se na radove Antonija Gramscija i Louisa Althussera te referirajući se na određene koncepte Michela Foucaulta i Jacquesa Lacana kreira vlastitu teorijsku poziciju. Iako se ideologijom bavio na više mjesta, konkretnu analizu možemo pronaći u eseju *The Toad in the Garden. Thatcherism among the Theorists* objavljenom 1988. godine u kojem Hall analizira tačerizam. Prikazom razvoja ideologije tačerizma, Hall pokušava prikazati funkcioniranje ideologije pritom se služeći Gramscijevim, Althusserovim i Foucaultovim teorijskim nasljeđem. Stoga Hall (1988: 46) u spomenutom eseju postavlja tezu kako se proučavanju ideologije treba pristupiti suprotnim pitanjem od dotadašnjeg marksističkog pristupa, odnosno „što je u njoj istinito, a ne lažno?“ time odbacujući koncept „lažne svijesti“. Drugim riječima, Halla (1988: 46) zanima smislenost ideologije. Stoga Ušić (2017: 21) navodi kako za Halla „ideologije diskurzivno organiziraju ne lažne već stvarne, ili dovoljno stvarne interese i iskustva“. Hall se kroz svoj rad dotaknuo i kritike marksizma pa se tako udaljava od Marxovog i Engelsovog koncepta ideologije formuliranog u *Njemačkoj ideologiji* smatrajući kako ideje koje podržavaju ideologiju nisu upisane u klasnu poziciju već one nastaju unutar ideološke borbe. Kroz istinitost i smislenost ideologije moguće je iščitati „ideološke elemente i ideološke diskurse“³² (Hall, 1988) koji tek nakon ideološkog sukoba, koji se odvija unutar klase proizlaze kao koherentan skup ideja. Prema Hallu (1988), ishodi ideoloških borbi, između dominantne i potlačene klase, kao i unutar samih klasa, nisu vječni, već su oni produkti konstantnog pregovaranja, (re)produkcije, transformacije i sinteze. Drugim riječima, Hall preuzima Gramscijeve karakteristike hegemonije te „ideologija prolazi kroz proces osporavanja, transformacije, prilagođavanja i različitih faza borbe“ (Ušić, 2017: 22). Također, Hall nudi svoje viđenje ideologije i kroz druge radove³³ smatrajući kako je primarna uloga ideologije pružanje „društvenim grupama sredstva za razumijevanje društvene stvarnosti [...] Ideologija se za njega sastoji od svih ideja, koncepata, metafora, jezika i predstava, koje društvene grupe koriste za razumijevanje vlastitog mjesta u društvenom svijetu“ (Đorđević 2009: 59 –6 0 prema Urošević

³² prema Ušiću (2017:21) „za Halla (1988:53), ideologija djeluje kroz diskurs, a diskurs – prateći Foucaulta - formulira vlastite objekte i subjekte znanja, ima svoju konceptualnu logiku, te konstituira svoj režim istine priznavanjem onog što je za određeni diskurs istinito, a isključuje ono lažno“.

³³ vidi u: Hall, Stuart. (2005). *The Problem of Ideology, Marxism Without Guarantees*, u: Morley, David and Chen, Huan – Ksing (ur.). Stuart Hall, *Critical Dialogues in Cultural Studies*. London: Routledge
Hall, Stuart, (2005), *Cultural studies and its theoretical legacies*, u: David and Chen, Huan – Ksing (ur.). Stuart Hall, *Critical Dialogues in Cultural Studies*. London: Routledge

2019: 434). Takav pristup podrazumijeva postojanje materijalne karakteristike ideologije. Drugim riječima, Đorđević (2009: 60 – 61 prema Urošević 2019: 424) navodi kako je ideologija „prizma“ kroz koju društvene grupe grade sliku svijeta i svog iskustva u njemu. Mehanizam na kojem se temelji funkcija ideologije proizlazi iz artikulacije koju Urošević (2019: 435) opisuje kao „međusobno pripajanje različitih koncepata, koji se artikuliraju radi konstruiranja smislene cjeline, tj. ideologije“. Točnije, ideologija artikulira različite prakse koje u takvom obliku proizvode značenja. Osim redefiniranja ideologije, Hall se bavio i problematikom konstrukcije subjekta. Ušić (2017: 22), parafrazirajući Hallov esej o tačerizmu, govori o novim oblicima subjektiviteta i konstituiranju pozicija kojima „ideološki diskurs“ osigurava „stvarne točke identifikacije“. Drugim riječima, konstituiranje identiteta kroz identifikaciju je specifičan mehanizam formiranja subjekta od strane ideologije. Uroševićem (2019: 437) rječnikom identitet postaje „točka kroz koju ideologija i subjekt bivaju artikulirani“. Hall (1988) smatra kako interpelacija nije jednostrani i mehanički proces već se ona mora redovito reproducirati kako bi bila uspješna, a to se odvija u trenutku kada se subjekt susretne s „ideološkim tekstom“. Stoga Urošević (2019: 437) iščitava kako Hall uvodeći koncept identiteta proširuje fenomen interpelacije koja se u tom kontekstu može nazivati i identifikacijom. Drugim riječima, „interpelacija putem identiteta podrazumijeva da ideologija, u formi diskursa ili teksta, teži da postavi pojedinca u specifičnu poziciju pri procesu interpretacije“ (Urošević 2019: 437). Hallova interpretacija proizvodnje identiteta, uz teorijski okvir Gramscija i Althussera, bit će temeljna postavka za konstituciju identiteta u idućoj cjelini. U njoj će se pokušati spoznati momenti koji objedinjuju funkcioniranje ideologije s naglaskom na „točke identifikacije“ koje oblikuje ideologija pomoću diskurzivnog karaktera. Individue koje postaju subjekti su posredstvom različitih praksi, rituala, diskurzivnih elemenata i ostalih faktora koji proizvode geopolitičke kulture zemalja Zapadnog Balkana navođeni na identifikaciju čije posljedice utječu podjednako na pojedinca i društvo kroz različite segmente života.

3. Balkan; imaginativna geografija Zapadnog Balkana

Krajem 70-ih godina prošlog stoljeća, Edward Said uzburkao je akademsku zajednicu studijom naslovljenom *Orijentalizam* (1978) u kojoj analizira odnos Zapada prema Orijentu; imaginarnom geografskom i kulturalnom pojmu koji predstavlja Istok. Najveći teorijski doprinos proizašao je iz koncepta „orijentalizma“ koji se prema Saidovim riječima odnosi na „stil mišljenja, zasnovan na ontološkoj i epistemološkoj distinkciji koja se povlači između *Orijenta* i (najčešće) *Okcidenta*“ (Said, 2008: 11). Na teorijskim temeljima orijentalizma razvio se niz radova zasnovanih na kritičkoj teoriji usmjerenoj prema analizi dominantnog hegemonijskog odnosa Zapada prema Istoku. On se najjednostavnije može opisati dihotomijom „Zapad – Istok“ koja se zasniva na suprotstavljenim pojmovima univerzalizma nasuprot partikularizma, normalnosti nasuprot nenormalnosti, reda nasuprot divljine itd. Orijentalizam je također imao veliki utjecaj na autore koji su istraživanja usmjeravali na analizu Balkana. Tako je do reakcija akademskog svijeta došlo i objavom *Imaginarnog Balkana* bugarske akademkinje Marija Todorova 1997. godine. U njoj je, kako sama napominje, željela „objasniti nepromjenjivost slike o Balkanu; kako se zemljopisna oznaka mogla pretvoriti u jednu od najsnažnijih pejorativnih odrednica u povijesti...“ (Todorova, 2015: 22). *Imaginarni Balkan* smatra se pionirskim radom u proučavanju *balkanizacije* koja označava stereotipan pogled Zapada koji proizvodi specifičan narativ i reproducira mitove karakteristične za prostor Balkana. S druge strane, prema autorici Katarini Luketić (2013: 31) moguće je uočiti kako se balkanizacija također odnosi i na „teritorijalnu rascjepkanost ili fragmentaciju neke cjeline, i to kao posljedicu etničkih mržnji, neprijateljstva i pogubnih politika balkanskih država“. Balkanizacija kao i *balkanizam*³⁴ svoje postojanje uvelike duguju Saidovom nasljeđu u konceptu orijentalizma, ali se i s njim razlikuju. Profesor Dušan Bjelić (2003: 19) navodi sličnost koja se manifestira u modalitetu gdje se balkanizam podjednako kao i orijentalizam „organizirao oko pojma binarnog, (racionalno-iracionalno, centar-periferija, civilizacija-barbarstvo), hijerarhijski raspoređenog tako da je prvi pojam ('bijelo' ili 'Europa') uvijek primaran i njime se definira drugi ('crno' ili 'Balkan'), i tako da drugi uvijek predstavlja gramatičku, unutrašnju izvedenicu prvog“. Todorova (2015: 202) pak

³⁴ Prema Dušanu Bjeliću (2003: 21) „treba naglasiti da riječ *balkanizam* ima promjenjivo značenje. Nekad se odnosi na saznanje i diskurs o Balkanu, a nekad na kritičke studije upravo prema tom diskursu. Balkanizam u prvom smislu nudi suštinska znanja o Balkanu ali ne dovodeći u pitanje pretpostavke na osnovu kojih su ova saznanja nastala. [...] Balkanizam u drugom smislu istražuje Balkan u odnosu na pretpostavke koje čine balkanizam u prvom smislu – to jest, kao epistemologiju.“

ističe kako se balkanizacija javlja kao posljedica balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata kada je Balkan okarakteriziran negativnim konotacijama utemeljenim na nasilju³⁵ kao iskonskoj značajki Balkana. Pozivajući se na Todorovu (2015: 23) moguće je iščitati kritiku Saidovog orijentalizma kroz postavku balkanizma koji nije samo „orijentalistička varijacija na balkansku temu“, već puno više od toga. Stoga u *Imaginarnom Balkanu* navodi nedovoljnu historijsku i esencijalističku dosljednost Saidovog djela, tj. opaža pretjeranu generalizaciju zapadnjačkih stavova baziranu na britanskoj i francuskoj paradigmi. Također, često upućena kritika *Orijentalizma* kreće se u smjeru „društvene i ekonomske kontekstualizacije, koncentriranja na tekstualnost, te izražen idealistički pristup“ (Todorova 2015: 24). U konceptualizaciji Orijeanta, Said nije dao naslutiti koji prikaz Orijeanta bi barem približno bio točan s obzirom na logičke posljedice proizašle iz studije. U konačnici, najveća razlika orijentalizma i balkanizma krije se u njihovom materijalnom realitetu. Orijent je imaginarni geografski i kulturalni prostor koji reprezentira Istok te je ispunjen značenjima proizašlim iz analize s pozicije moći³⁶. S druge strane, Balkan je konkretan, stvaran prostor s poviješću, kulturom i stanovništvom. Stoga je u priči Zapada i Orijeanta Balkan postavljen kao tranzicijsko područje između tog istog Zapada i Orijeanta. Ako možemo govoriti o mistici, tajanstvenosti i egzotizaciji Orijeanta, također možemo govoriti i o avangardnoj, romantičarskoj i avanturističkoj požudi zapadnjaka prema mističnom tranzicijskom području kao što je Balkan. U svemu tome, on podjednako odstupa od idealističke slike Zapada kao i Istoka te se nalazi na rubu orijentalizma i okcidentalizma. Prema Vesni Goldsworthy (2003: 42), „Balkan nije definiran vlastitim identitetskim obilježjima, nego svojim položajem na liniji prekida, zbog čega mu je i sudbina predodređena upravo tom eksplozivnom međuprostornošću“. Naposljetku, referirajući se na Derridu, Luketić (2013: 12) navodi kako je to mjesto pristajanja, „sjecište odlazaka i dolazaka, isplovljavanja i uplovljavanja“, točka koja prva ima doticaj s novinama, idejama, tehnikama, znanjem i perspektivama koje dolaze na „kopno“.

³⁵Slike i epiteti nasilja na Balkanu nisu nikakva novost. Građani „civilizirane“ Europe oduvijek su se zgražali nad okrutnošću „istočnih“ naroda (dok je njihova okrutnost bila sofisticirana i elegantna, manifestirana na primjeru giljotine). Tako bih izdvojio već opća mjesta popularne kulture koja su reproducirala stereotip nasilnog Balkana poput Stokerova romana *Drakula* i *Ubojstvo u Orijent – ekspresu* autorice Agathe Christie. U legendi o Vladi Tepešu koji svoje protivnike nabija na kolac te im pruža patničku i polaganu smrt, može se iščitati prokletstvo balkanske sudbine u atmosferičnoj metafori „vampirskog Balkana“. S druge strane, *Ubojstvo u Orijent – ekspresu* događa se u mističnom i nepoznatom prostoru, odnosno negdje na prostoru zlokobnog Balkana. Time je Balkan prikazan kao opasno i tajanstveno mjesto nevolja i nesreća.

³⁶Govorimo o dvosmjernoj produkciji orijentalizma: s jedne strane ona se odvijala putem samoorijentalizacije od strane istočnih autora koji su na temelju postojeće paradigme dodatno gradili sliku vlastitog stereotipa. S druge strane govorimo o dominantnom imperijalističkom diskursu kojeg karakterizira hegemonijski pristup Zapada prema civilizacijama koje su, prema raznim interpretacijama, označavane manje vrijednima.

Međutim, isto tako možemo govoriti o rtu kao krajnjem, isturenom dijelu kopna koje odskače od cjelovitosti teritorija. U tom slučaju govorimo o rubnim mjestima koja često stoje na kompromitiranim marginama raznovrsnih konstrukata. Metaforički se govori o Europi kao rtu Azije, tj. kao krajnjoj točki azijskog kopna okrenutoj prema Zapadu. Ako je Europa rt Azije, tada je Balkan „rt na rtu“, odnosno „rub ruba“ koji stoji na marginama Orijenta i Okcidenta. U tom kontekstu govorimo o tranzicijskom karakteru Balkana koji u metafori mosta³⁷ između Istoka i Zapada „otkriva balkansko iskustvo 'nečeg' između“ (Bjelić 2003: 32). Drugim riječima, Balkan postaje „Drugo od Drugog³⁸“, tj. počinje biti „potreban kao suprotnost, negativna krajnost prema kojoj će [Europa] izgraditi vlastiti identitet, i to identitet kao krovnu, nadnacionalnu kulturnu konstrukciju pod koju se mogu zakloniti različiti europski mikroidentiteti“ (Luketić, 2013: 17). Stoga će ova cjelina obuhvatiti problematiku reprezentacije Balkana, tj. postavku narativne kolonizacije koja nameće pitanje od kuda znamo to što znamo o Balkanu, tj. što drugi govore o nama. Kao što uočava profesor Bjelić (2003: 23) „balkanizam se tradicionalno sastoji od putopisa, novinarskih reportaža i povremeno, povijesnih knjiga [...] [tek] s dezintegracijom bivše Jugoslavije, 'stručna' znanja bivaju uvedena u balkanizam“. Zbog toga će se kroz analizu najznačajnijih autora predstaviti historijski pregled promišljanja o Balkanu koja uključuju povijesne putopise kao i metaforičke sintagme koje su dovele do reprezentacije istog. Također, značajno mjesto pridat će se i pitanju samoorijentalizacije Balkana kao metodi pronalaženja „europskog“ unutar balkanskog stanovništva nauštrb vlastitog identiteta. Taj proces reproduciran je prvenstveno kulturalizacijom političkog od strane političkih i kulturnih elita na temelju nacionalnih mitologija, istodobno prikrivajući ekonomsku dimenziju cijelog fenomena. Drugim riječima, postavit će se pitanje na koji način Balkan govori o Balkanu kroz mitove i svakodnevne prakse. Sve navedeno pokušat će se staviti u kontekst geopolitičke ideologije koja gramšijevskim pregovaranjem redovito reproducira reprezentaciju Balkana kao europskog Drugog koje je od esencijalne važnosti za postojanje Europe kakvu danas poznajemo.

³⁷ Most kao metafora (osim poveznice Zapada i Istoka) zadobio je snažnu konotaciju tijekom ratova 90-ih godina. Stari most u Mostaru bio je glavna meta koja je označavala simbolički prekid komunikacije i razumijevanja između „islamskog orijentalizma“ i „zapadnog katolicizma“. Također, pojedine interpretacije govore o simboličkoj pobjedi jedne kulture nad drugom, tj. jednog načina života nad drugim. Njegovim rušenjem označena je pobjeda kršćanske nad muslimanskom kulturom.

³⁸ Dušan Bjelić (2003: 20) referirajući se na Milicu Bakić-Hayden navodi jedan od primjera gdje Balkan postaje *Drugo od Drugog*: „U bivšoj Jugoslaviji *Orijentalizam* je bio *praksa samoidentifikacije* u kojoj sve etničke grupe definiraju 'Drugoga' kao nešto što je 'istočno' u odnosu na njih. Čineći to, one ne samo da su orijentalizirale Drugog, već su i sebe okcidentalizirale kao nešto što je zapadno od 'Drugog'.“

3.1. Historijski pregled Balkana

Pitanje granica sveprisutna je tema kada se govori o balkanskim zemljama. Povijest nam govori o događajima koji su svojim posljedicama mijenjali granice krojeći tako novu sliku Balkana. Od podjele Rimskog Carstva 395. godine, preko Osmanskog osvajanja Bosne 1463. ili kraja Mletačke Republike 1797., Balkanskih ratova 1912/1913, okupacije Osovine i stvaranja NDH 1941-1945., pobjede Narodnooslobodilačke borbe nad fašizmom i stvaranja Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1945. i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1963., pa do njezinog kraja i krvavih ratova od 1991. do 1999., Balkan je bio poprište dinamičnih (geo)političkih događaja. Interpretacijom događaja koji su obilježili balkansku povijest u kontekstu političko-kulturnih turbulencija, stvoren je okvir za polazišnu točku identifikacije. Ona je sadržana u geopolitičkoj kulturi³⁹ temeljenoj na samoidentifikaciji pojedinca s državom. Sve to započelo je krajem 18. te početkom 19. stoljeća kada je njemački geograf August Zeune pojmom *Hamushalbinsel (ili Balkanhalbeiland)* imenovao prostor koji će kasnije nazvati Balkanskim poluotokom. Takvo ime bilo je logičan izbor pošto se prostorna cjelina tradicionalno nazivala po najistaknutijem planinskom lancu. Međutim, kako navodi više autora, poput Todorove, Luketić, Jezernika i dr., radi se o pogrešci koja je planinski lanac u Bugarskoj proglasila središnjim masivnim planinskim lancem na Balkanskom poluotoku. U daljoj prošlosti, još od vremena antike, smatralo se da postoji jedan cjeloviti i jedinstveni planinski lanac koji se proteže od Venecijanskog zaljeva do Crnog mora nazvan *Haemus (Hem)* te koji je trebao predstavljati središnji masiv Balkanskog poluotoka. Luketić (2013: 27) točno uočava kako su planine doista imale (gotovo) dominantnu prostornu ulogu⁴⁰ s obilježjima šire prostorne povezanosti (Dinaridi, Šar planina, Pindsko gorje, Balkan, Rodopi). Balkan je time od svojih

³⁹ Kao što je već spomenuto, Ó Tuathailovim (2007: 21) riječima, geopolitička kultura objedinjuje niz faktora koji stvaraju „kulturu konceptualizacije države i njezinog jedinstvenog identiteta, pozicije i uloge u svijetu.

⁴⁰ Usudio bih se nadodati kako su osim prostornih obilježja, planine često sa sobom povlačile i identitetske elemente. Prisjetimo se poznatog umjetničkih djela, slike Otona Ivekovića *Dolazak Hrvata na Jadran*. Na njoj su prikazane dvije sestre (Tuga i Buga) te petoro braće (Klukas, Lobel, Kosjenac, Muhlo i Hrvat) kako vode starohrvatski narod na današnje prostore. Oni su na slici smješteni na planini, svojevrsnom tronu s kojeg se proteže pogled na krajolik spreman da zavladaju njime. Planine, koje su u jednu ruku mjesta koja se pružaju u visine, bliže Bogu, a u drugu ruku reljefni oblici koji svojom masivnošću, mističnošću i prostornom dominantnošću odaju dojam strahopoštovanja, imaju simboličku vrijednost u stvaranja identitetskog okvira. Idealna nacija morala bi sadržavati epitete koje krasi planine: otpornost, snagu, masivnost, izdržljivost, strahopoštovanje, ponos, iskustvo, dominantnost, itd. Također, književno djelo *Planin'* Petra Zoranića iz 16. stoljeća smatra se prvim hrvatskim romanom. U njemu glavni lik na svojem putovanju upoznaje vile i pastire koji mu pričaju o nastanku krajolika (pa tako i Velebita, Dinare itd.). Personifikacijom, planine poprimaju ljudske osobine te postaju sastavni dio nacionalnog identiteta s već spomenutim karakteristikama.

početaka rezultat pogrešne geografske tvrdnje te je kao takav postao sinonim za široko područje koje je s vremenom postalo geografska činjenica. Prije Zenuena i Balkanskog poluotoka, engleski putopisac John Morritt proputovao je gotovo cijeli Balkan te time „otvorio“ njegovu povijest. On je 1794. krenuo na putovanje te kroz svoje putopise uveo pojam „Bal Kan“ koji se tada prvi puta službeno upotrijebio. Tijekom 19. stoljeća upotrebljavala su se oba naziva; i Balkan i Hem, iako postoji više verzija na koji način je pojam Balkan došao na ove prostore⁴¹. Također, druga polovica 19. stoljeća imala je ključnu ulogu u „otkrivanju“ Balkana. To je period kada je započelo naviranje putnika sa Zapada, no unatoč tome tijekom 20. stoljeća Balkan je i dalje smatran najmanje poznatim teritorijem Europe. Božidar Jezernik (2007: 24) u knjizi *Divlja Evropa* objavljenoj 2004. godine zaključuje kako „Zapad općenito gledano, nikad nije bio spreman da vidi Balkan onakvim kakvim on zaista jeste. Umjesto toga, uvijek je tragao za karakteristikama koje su bile očigledne, nedvosmislene i, prije svega, nepromjenjive, a to je bilo teško naći“. Jedan od razloga krije se u političkim subjektivnim sklonostima autora koji su stvarali percepciju Balkana i Balkanaca. Drugi razlog moguće je pronaći u ciljevima putnika koji su se protezali od obične radoznalosti, iskušavanja postojećih stereotipa zasnovanih na vladavini Osmanlija te pukog turističkog obilaska, do pokušaja istraživanja određenog prostora na temelju političkog, ekonomskog ili vojnog aspekta. Osim toga, mnoga su se putovanja dogodila slučajno što je dodatno pojačalo mistifikaciju prostora i stanovništva. U široku uporabu Balkan ulazi 1878. godine tijekom Berlinskog kongresa kada se krojila nova mapa Europe. U suvremenije doba, prema aktualnom izdanju *Enciklopedije Britannice*, Balkanu pripadaju „Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Makedonija, Turska, Hrvatska, Rumunjska, Vojvodina, Moldavija i Slovenija, dok je Grčka [zbog svoje slavne povijesti] očekivano izdvojena“ (Luketić, 2013: 31). S druge strane, hrvatsko izdanje *Enciklopedije*⁴² vrlo skromno navodi kako je Balkan „geopolitički naziv“ s isprepletenim političko-povijesnim smislom. Često se događa da se Sloveniju i Hrvatsku (a ponekad i Srbiju) isključuje iz prostora Balkana ponajviše od intelektualaca iz spomenutih država što se može pojasniti težnjom za pripadanjem „civiliziranoj“ Europi koja je „vjekovni san“ naroda ovog prostora. Takva težnja izgrađena je na dihotomiji

⁴¹ Prema jednoj teoriji radi se o riječi iz turskog jezika koja je za vrijeme Osmanlija označavala opći pojam za planinu. Po drugoj teoriji radi se o dva planinska lanca kod Kaspijskog mora koja su bila naseljena turkmenkim plemenima, što bi značilo da naziv postoji prije Osmanlija. Tako se počelo pričati i o perzijskom pojmu „Bala Khana“, ili velikoj, visokoj, ponosnoj kući. Zadnja inačica govori o bugarskom izvoru pojma te ju Todorova (2015) naznačuje samo zbog važnosti koju pojam poprima u bugarskim nacionalnim okvirima.

⁴² <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5531>

zaostalog Orijenta i razvijenog Okcidenta gdje je očekivano da se kod određenih zemalja i njihovih žitelja razvije težnja za „razvijenim“ Okcidentom. Problem nastupa kada se proces vrši prisilno, debalkanizacijom, mimo kulture duboko ukorijenjene na određenom prostoru.

3.1.1. „*Drugi o nama*“; narativna kolonizacija u službi imaginativne geografije

Primjeri zapadnjačkog diskursa u kontekstu Balkana od sredine 19. stoljeća dokazuju kako se narativom može oblikovati mišljenje. Balkan je većinom bio meta u kreiranju imaginativne geografije koju Luketić (2013: 12) veže uz odnose geografskog prostora i kulture, a koji rezultiraju isprepletenim odnosima moći. Imaginativna geografija temelji se na eurocentrizmu koji podrazumijeva idealnotipsku ideju civilizacijskog razvoja, geopolitičkih podjela, tumačenja kulture itd. Iako je tekstualnih zapisa o Balkanu bilo i ranije, prvenstveno govorimo o putopisima u kontekstu 18., 19. i 20. stoljeća koji su posebno zanimljivi i važni za kreiranje reprezentacije. Oni o Balkanu govore kao o zasebnom geografskom i kulturnom entitetu koji ima svoju vlastitu kulturu i samostalno govori o sebi, a ne samo kao o usputnom prostoru koji se mora proputovati kako bi se došlo do glavnih gradova Osmanskog Carstva. Drugi razlog zašto su putopisi važni, a koji navodi Todorova (2015: 113 - 114), tiče se publike kojoj su ti putopisi namijenjeni. Radilo se o širokim masama koje nisu imale posebno predznanje ili čitalački ukus, ali su bile izuzetno zainteresirane. Takvim ljudima su putopisci služili kao svojevrsni novinari koji su imali mogućnost oblikovanja javnog mnijenja. Bez adekvatnog obrazovanja, čitatelji su olako prihvaćali napisano bez daljnjeg propitkivanja. To je često rezultiralo prikazima koji su, kako navodi Todorova (2015: 114), utvrdili stereotipe o Balkanu kroz kombinaciju narativnih elemenata. Putopisno pripovijedanje možemo gledati u dva smjera gdje prvi predočava i tumači svijet, a drugi se zasniva na konstrukciji stvarnosti prema kojoj se odnosi neovisno. Iako je veliki broj putopisaca dolazio iz Francuske i Njemačke, najveći konzumenti putopisa bili su Britanci. Oni su ih nerijetko smatrali modernom vrstom viteškog romana te su (kao i ostatak „civiliziranog“ zapada) na temelju svoje geopolitičke kulture žudjeli za pronalaženjem „egzotičnog“ Drugog; distinkcije od vlastitog identiteta koja je u suštini postala „zabranjena želja“ Zapada. Stoga Jezernik (2007: 26 - 27) uočava kako su Balkanci i Balkan naprednoj i razvijenoj Europi služili „kao neka vrsta ogledala u kojem su vidjeli sebe i, prije svega, primjećivali koliko su sami napredni i civilizirani. [...] [Stoga] bez Balkana ne može biti ni

Europe. Europljani su vjekovima pravili razlike između pripadnika civiliziranog društva, s jedne strane, i primitivaca, barbara, divljaka, s druge strane, kako bi definirali sebe kao civilizirane ljude“. Balkan je poslužio kao metafora, distinktivna kategorija koja je potrebna Europi da bi izgradila svoj identitet. Luketić (2013: 17) na tom tragu uočava da „divlji, nasilni i barbarski Balkan treba uljudnoj, miroljubivoj i civiliziranoj Europi“ kako bi uspostavila svoj identitet te ga kasnije ponovno reproducirala i potvrđivala. Tako Europa stvara prostor za kolektivnu identifikaciju koja se naposljetku nudi Balkancima kao mogući „izlaz“. Taj se proces odvija sličnim mehanizmom kao i uspostavljanje gramšijevske hegemonije gdje se pregovaranjem između dominantne klase (i njene ideologije) nasuprot ostale većine nude obrasci fragmentiranog i imaginarnog Balkana s jedne strane, i napredne, imaginarne Europe s druge strane, koji se prihvaćanjem kulturnih i političkih elemenata uspostavljaju kao neupitne istine. Drugim riječima, hegemonija u konačnici „oprirodi“ odnos suprotstavljenih društvenih klasa i njihovih ideologija te uspostavlja zdravorazumski konsenzus kojim se novonastalo stanje promptno prihvaća. Paradoks koji Luketić (2013: 17) uočava krije se u potrebi Balkanaca za istom stereotipnom slikom putem koje se stvara imaginarna mogućnost distanciranja od vlastitog simboličkog tereta. Time se otvara prostor za unutarnjom potragom koja žudi za otkrivanjem onog što nije balkansko već europsko; što je blisko idealnoj slici Europe. Božidar Jezernik kroz studiju *Divlja Europa* iznosi zanimljive i nevjerojatne priče iz svjetskih putopisa preko kojih se vršila karakterizacija Balkana na način kakav danas znamo. U počecima je očigledan utjecaj romantizma koji je na putopisce prenio želju za „dalekim i teškim putovanjima u potrazi za romantičnim predjelima“ koja nude netaknutu prirodu, raskoš suživota neukroćene divljine i isto takvog stanovništva, neiscrpu dozu inspiracije i mašte. „Civilizirani“ narodi su preko prirode stvarali granice između država i regija, no kako navodi britanski putopisac Sir Hubert Jerningham u svojem putopisu *To and From Constantinople*, na Istoku (tj. prostoru Balkana) „zbog odsustva te iste civilizacije, putopisci nisu osjećali nikakve granice iza tih veličanstvenih planina“ (Jerningham 1873: 211 prema Jezernik 2007: 35). Prvi val putopisaca informacije o kulturi i stanovništvu dobivao je kroz razgovore s predstavnicima osmanske vlasti koji su često bili nezainteresirani te su nevoljko pričali sa zapadnjacima koje su smatrali prijetnjom. Takav odnos razvio se prvenstveno iz uvjerenja kako je kršćansko stanovništvo u Osmanskom Carstvu na području Balkana lišeno osnovnih ljudskih prava što je dovelo do izgradnje demonizirajućeg stereotipa koji je

interpretacijom poslužio kao sredstvo za postizanje interesa nemuslimanskog stanovništva⁴³. Sve to bilo je prožeto opisima nasilja i estetikom ubijanja kao identitetskim elementom osmanske vlasti. Britanski imperijalizam temeljen na Mackinderovim idejama opisanim u poglavlju *Ostale geopolitičke tradicije*, manifestiran je kroz putopis *Through Bosnia and Herzegovina during the insurrection in 1875 on foot* Johna Evansa koji 1875. putuje po Bosni i Hercegovini prikazujući svoj status „djeteta imperijalne rase“ hijerarhijski nadmoćne nad barbarima; „meni koji ovo pišem desilo se da mi svaki barbarin koga sretnem kaže da je čovjek i brat. Vjerujem da postoje niže rase i volio bih da ova bude istrijebljena“ (Evans 1876: 311-312 prema Jezernik 2007: 44). Ipak, većina putopisaca nije se približila toliko radikalnim stavovima koji pozivaju na genocid, no zato je svoj kriterij u određivanju civiliziranosti pripisala nivou čistoće. Higijena je u 19. stoljeću imala primat u simboliziranju društvenog statusa. Stoga su mnogi putopisci smatrali Balkance prljavim i „odvratno nečistim“ ljudima koji su sličniji životinjama nego ljudima. Taj se prestiž prikazivao u načinima (ne)korištenja maramica, vilica, noževa, krštenju djece uljem ili vodom⁴⁴ itd. Jedenje kao i izbor hrane također su elementi u stvaranju slike o nekom narodu⁴⁵. Mnogi autori u svojim djelima⁴⁶ smatrali su kako se gastronomija prakticirana na prostoru Balkana nije dogodila kao rezultat gastronomskog užitka u hrani već kao posljedica divljaštva koje je produkt njihovog načina života. To se opravdavallo drugačijim redoslijedom u dolasku

⁴³ „Kad musliman ubije muslimana, tim bolje. Kad kršćanin ubije kršćanina, ne treba o tome pričati jer ljudi kod kuće neće to razumjeti; kad kršćanin ubije muslimana, to je svet i pravedan čin. Kad musliman ubije kršćanina, to je zlodjelo i treba obavijestiti sve novine.“ (Jezernik 2007: 39 prema Durham 1920: 96). Ne treba odlaziti daleko u prošlost kako bi se ovakvo stajalište pronašlo u javno političkom diskursu. Naime, sadašnji predsjednik Republike Srbije Aleksandar Vučić, u Skupštini Jugoslavije 1995. godine tijekom ratova na području Balkana eksplicitno je izjavio kako će "za jednog Srbina ubiti sto muslimana" što (očito) pokazuje „svet i pravedan čin“ u slučaju kršćanske osvete prema muslimanskom narodu. Time je Aleksandar Vučić neskriveno pokazao svoja fašističko nacionalistička uvjerenja kojih se nikada nije službeno odrekao.

izvor: <https://www.youtube.com/watch?v=UGqv9CJbd3U>

⁴⁴ Jezernik (2007: 45) navodi da su prema Friedrichu Mooreu makedonski seljaci kršteni uljem kako bi se neutralizirao smrad koji je postojao kod seljaka krštenih vodom. Prema njemu, Makedonci se „kupaju kada se vjenčaju, samo jednom ili dvaput u životu“ (Jezernik 2004: 45 prema Moore 1906: 54).

⁴⁵ Francuski konzul u Travniku početkom 19. stoljeća smatrao je kako surovost njegovih domaćina proizlazi iz njihove prehrane: „Kad ustanem iz kreveta, Bosanac počinje dan čašicom šljivovice. Malo prije ručka on popije još najmanje dvije koje kombinira sa slatkim. Da bi ublažio nepodnošljivo pečenje u stomaku izazvano pićem, on proždire luk i bučkuriš od isjeckane repe, bez kruha; zatim slijedi odvratna kiseli kupus i tvrda sušena janjetina. Poslije toga se služe obilne količine čorbe od graha; jelo se završava opet šljivovicom.“ (Jezernik 2007: 51 prema Chaumette, 1808: 51-52).

⁴⁶ Poput npr. A. Russel, *The Natural History of Aleppo*; G. Keppel, *Narrative of a Journey across the Balcan, vol. II*; Mrs Pardoe, *The City of the Sultan, vol. I*; F. Elliot, *Diary of an Idle Woman in Constantinople*; F. Moore, *The Balkan Trail...*

hrane gdje je npr. slano dolazilo nakon slatkog⁴⁷ što je pokazatelj da se na „Istoku ništa nije znalo o gastronomiji“ (Jezernik 2007: 49). Takav stav bio je rezultat krutog eurocentričnog pogleda na kulturu Drugog koja je bila preegzotična za tadašnje poimanje čvrsto ukorijenjenih obrazaca kod zapadnjaka; kako u gastronomiji tako i u generalnoj slici društva. Još jedan paradoks koji se javlja odnosi se na Balkan kao iznimno prljav, odbojan, neciviliziran prostor s divljim i zastrašujućim načinom ponašanja koji je u isto vrijeme izuzetno privlačan. Spomenuto utvrđivanje mikro i makro identiteta Europljana vidljivo je kroz pojačanu identifikaciju sa svojom matičnom sredinom za vrijeme boravka na Balkanu⁴⁸. Većina putopisa kreira narative koji reproduciraju „hijerarhizaciju kulture“ utvrđenu u potrazi za „neobičnim, čudnim i bizarnim društvenim pojavnostima koje se ne može sresti u 'pravoj' Europi“ (Luketić 2013: 35). One su ponajviše tražene u krajevima koji su bili udaljeni, mistični i nepoznati, dok su krajevi poput Dalmacije bili relativno dobro upoznati. Najpoznatiji putopis tog kraja nazvan *Put po Dalmaciji* iz 1774. godine djelo je talijanskog opata Alberta Fortisa. Iako pod vlašću Mletačke Republike, Dalmacija je također bila okarakterizirana epitetima divljaštva i kao predvorje Istoka. Fortis je bio prvi otkrivač Dalmacije fasciniran njezinim načinima života, poviješću, prirodnim proizvodima itd. sa zanimljivim poglavljima o Morlacima⁴⁹; kontinentalnom stanovništvu mletačke Dalmacije, potomcima balkanskih starosjedioca koji su „lišeni talijanske uljudnosti“ (Jezernik 2007: 58). Fortis je bio pripadnik tada središnje europske kulture, Venecije, te je u njegovim radovima, kako navodi Luketić (2013: 37), moguće prepoznati „klasičnu imperijalnu pozu ili kolonizatorski diskurs“ koji pretendira „pripitomljavanju“ drugih kultura prema mjerilima vlastite „napredne zapadne imperije i kulture“. Da bi se to postiglo mora se stvoriti atmosferični konstrukt nekog kraja i domaćeg stanovništva. Tako se govorilo da na dnu Krnskog jezera žive dlakave ribe ili da su stanovnici Cresa i Lošinja, općenito gledano, prljavi (Fortis

⁴⁷ „No ništa me nije tako iznenadilo kao neobična i nasumična mješavina ponuđene hrane: janjetina, med, riba, voće; pečeno, kuhano, dinstano, prženo; povrće, životinja; svježe, usoljeno, zakiseljeno; čvrsto; ulje, biber; tekuće; slatko, kiselo ljuto, hladno – u čudnim varijantama iako su sastojci često bili veoma dobri. [...] – pravi kaos od večere!“ (Jezernik 2007: 50-51 prema Lear, 1851: 144).

⁴⁸ Takvu situaciju moguće je pronaći i s druge strane; posebice danas kada mnogo ljudi odlazi na rad u pretežito razvijenije zapadne zemlje, vidljiva je identifikacije između onih koji dolaze s prostora bivše Jugoslavije. Iako na tom prostoru vlada atmosfera netrpeljivosti i visokih tenzija, „vani“ se često čuju iskustva koja govore suprotno. Ako se na radnom mjestu ili u kafiću, restoranu itd. čuje neki od jezika s ovog prostora, često dolazi do identifikacije s tom osobom uz pomisao „evo našeg!“. Identifikaciju je moguće analizirati iz kuta prostorno kulturnih elemenata, ali i klasnih; rad izvan ekonomski lošestojjećih matičnih država.

⁴⁹ Morlaci su često bili okarakterizirani gore nego ostatak dalmatinskog stanovništva; govorilo se da su barbari, ljudožderi, nepokoreni i prezira dostojni narod (Jezernik 2007: 67) kojeg su vezali uz hajduke, krvoloke koji vrebaju iz šumaraka spremni na najsurovija dijela. S druge strane, Fortis ih je smatrao „dobrim divljacima“ koji žive u geografski bliskom, ali kulturno dalekom svijetu.

1923: 39 - 40 prema Jezernik 2007: 63). Fortis je unatoč svojoj imperijalnoj pozadini pokušao empirijskim metodama doći do određenih zaključaka te je često nailazio na probleme upravo radi te metode; pojedine društvene i kulturne pojavnosti nije mogao pojasniti nikakvim pristupom. Jedno od tih pitanja bilo je i dojenje djece u javnosti. Fortis se čudio i zaključio kako su „čudesno dugačke dojke Morlakinja zaista nešto izuzetno; jer potpuno je izvjesno da one mogu doturiti bradavicu djeci preko svog ramena ili ispod pazuha“ (Fortis 1774: 81 prema Jezernik 2007: 73). *Put u Dalmaciju* postao je „bestseller“ tog vremena preveden na više jezika te je poslužio kao inspiracija mnogim budućim putopiscima i intelektualcima iz Europe. On je zapadnjacima pokazao kako „divljaci“, „čudaci“, netaknuta priroda i „necivilizirana kultura“ postoje i u njihovom susjedstvu, a ne samo u dalekoj Africi, Aziji ili Južnoj Americi. Tako jedna od najnevjerojatnijih priča govori o satirskom prikazu Albanca u sarajevskoj kafani. Philip Thornton navodi kako je upoznao repatog muškarca⁵⁰. Takve priče proizvode mitove tajanstvenosti, mističnosti, neotkrivenosti i primitivne začaranosti Balkana gdje repati ljudi te vrste „nisu rijetka pojava te je on [Janini, Thorntonov domaćin] imao repatog rođaka koga je u mladosti često vukao za taj dar prirode kad bi otišli na kupanje“ (Thornton 1932: 274-275 prema Jezernik 2007: 84). Thornton nije bio jedini putopisac koji je govorio o repatim ljudima već je takvo mišljenje zauzimalo značajno mjesto nekadašnje prirodoslovne nauke⁵¹. Johann Georg von Hahn karakterizirao je dvije vrste repatih ljudi: oni s kozjim repom i oni s malim konjskim repom koji ne žive samo u Albaniji već i u Grčkoj i Maloj Aziji. No, ove priče o repatim ljudima kao i ostatak „egzotičnih priča“ nisu samo puke i neutralne izmišljotine već su one odraz na koji način pojedine grupacije, kulture, pa čak i cijele nacije percipiraju druge. Zato „kad konstruiraju društveni svijet, ljudi nastoje da utvrde koji će konstrukt na najbolji način dati značenje nekom događaju“ (Jezernik 2007: 91). U istom trenutku, oni oblikuju vlastito iskustvo i generaliziraju ga s drugima putem komunikacije, diskursa. Ta komunikacija nikada nije neutralna već jasno proizvodi konkretne političke ciljeve. Tako izmišljotine dobivaju trajnost, istinitost i dugovječni

⁵⁰ „[Doktor u kafani] porazgovarao je s Albancem koji nije imao ništa protiv toga da stavim ruku na donji dio njegove kičme, gdje sam, s pomiješanim osjećajem užasa i iznenađenja, osjetio tvrdi mušku stvar koja je izrasla s dna njegove kičme i, kao što je doktor rekao, mrdala se ispod njegove odjeće kao prst.

- 'Jeste li sad uvjereni?'

- 'Uvjeren sam, a vjerojatno i omađijan“ (Thornton 1932: 274-275 prema Jezernik 2007: 84).

⁵¹ Velikan prirodnih znanosti Carl von Linné u svojoj *Systema naturis* govori: „Ako je uopće viđen, repati SATIR, dlakav, bradat, s čovjekolikom tijelom, izrazitom gestikulacijom, veoma velikim falusom, vrsta je majmuna. *Repati ljudi*, o kojima putnici u posljednje vrijeme često govore, istog su roda“ (Linnaeus 1735: 29 prema Jezernik 2007: 87)

život. U različitim povijesnim periodima, društvene grupe i pojedinci kreirali su različite društvene konstrukte u odnosu na vlastita očekivanja, percepcije i svrhe. U vlastitom interesu, „konstrukcija je beskonačan proces davanja značenja svijetu. Ona održava religijske, etičke, političke i druge ideje u čijem kontekstu nastaju tumačenja i vrednovanja i definira se što je važno, nevažno, razumno ili besmisleno“ (Jezernik 2007: 91). Repati ljudi, kao i ostali navedeni konstrukti izuzetno su važni jer bez njih legitimiranje ideoloških, političkih i kulturnih elemenata kao i postupaka ne bi imalo svrhu. Interpretacijom izmišljenih i nevjerovatnih priča prikriva se pozadinska težnja za eksploatacijom određenog prostora. Tako su putopisi mnogo prije suvremenih metoda kulturalizacije transformirali kulturu u legitimacijsko sredstvo vlastitih interesa. Priče iz putopisa upotpunjuju doživljaj, stvaraju atmosferu te kreiraju vlastiti identitet u odnosu na Drugog. Taj Drugi uvijek postaje manje vrijedna pojava koju treba „preodgojiti“ paralelno s ekonomskim otimanjem i komodifikacijom života. Putopis kao žanr u koji se „izrazito prelijeva geopolitička svijest, tj. žanr u kojemu se često reflektiraju geopolitički diskursi i odnosi moći“ (Luketić 2013: 36) omogućili su da proces balkanizacije postane stvaran te kroz „imperijalizam mašte“ imaginaciju Balkana učini vodećim konceptom za promišljanje ovog prostora⁵².

3.2. (De)Balkanizacija

Narodi Zapadnog Balkana često su metaforički težili izmicanju iz prostora. Njima je pripadnost kulturi ustoličenoj na Balkanu bila ogroman teret koji je nastao kao posljedica balkanizacije. Tursko naslijeđe je povijesno gledano kao doba „barbarstva“ te je uz ideološke pritiske Zapada stvorilo simboličku frustraciju koja se očituje u potiskivanju i negiranju vlastitog identiteta sa željom da se povijest ovog prostora potisne. Referirajući se na kultno djelo Michaela Hardta i Antonija Negrija, *Imperij*, govorimo o nastajanju hibridnih identiteta s krhkim hijerarhijama. Na tom tragu, geopolitička imperijalna matrica djeluje i stvara vlastitu legitimnost koja se velikim

⁵² Kroz ovo poglavlje spomenuti su samo neki od zabilježenih opisa kroz putopise. Tako je u Jezernikovoj *Divljoj Evropi* moguće pronaći priče i mitove o iskopavanju oči nemuslimanskom stanovništvu koje je rezultiralo prikazima pravoslavnih svetaca bez oči u sakralnim objektima, struganje praha sa spomenika (iako su oni često bili poganski) te njegovo korištenje u medicinske svrhe, običaje odrubljivanja glava te izgradnja kula od istih, ukop pokojnika samo s jednom nogom zbog lakšeg prelaska u raj, ispijanje „đavoljeg pića“; gorke crne kave, balkanske kafane gdje se „unaprijed može okusiti raj“ itd. itd.

Vidi više u Jezernik, B. (2007). *Divlja Evropa*, Biblioteka XX vek. Beograd.

dijelom reproducira kroz proizvodnju „jezika, komunikacije i simboličkog“ nastalog kroz komunikacijsku industriju (Hardt, Negri, 2003: 40). Pojedinaac u ulozi subjekta stvara vlastitu sliku individue koja traži izlaz iz kulturne frustracije te time podupire ideologiju koja fragmentira i depolitizira društvo Tada govorimo o „obliku legitimnosti koji ne počiva na ničemu izvan samog sebe i neprestano sam sebe imenuje razvijajući vlastiti jezik samovrednovanja“ (Hardt, Negri, 2003: 41). Tako se, između ostalog, osim deformacije identiteta, stvaranja svojevrsne „identitetske neuroze“, kreira i „legitimitet sile“ koji dozvoljava intervencije ako se iskače iz univerzalne, jedine ispravne, globalne i postmoderne kulture poticane političkom ekonomijom neoliberalnog kapitalističkog sustava. Geopolitički gledano, ulogu „svjetske policije“ koju su prvenstveno preuzele razvijene zemlje Zapada na temelju zapadnjačke kulture, karakteriziraju moralne i pravne intervencije. Hardt i Negri ih detektiraju kao početni stadij koji prethodi vojnim intervencijama. Sličnom logikom stvarala se i slika o Balkanu gdje se moralnim i pravnim pritiscima „udaralo“ na život stanovništva. Stvorenim kompleksom manje vrijednosti, pojedinac posve depolitiziran prihvaća „uže spasa“ koje ga primiče Zapadu. To je rezultiralo prisilnom debalkanizacijom potaknutom vanjskim utjecajem „razvijenog“ Zapada što se manifestiralo u porastu šovinizma i agresivnog nacionalizma dovodeći do ratova 90-ih. U tom kontekstu govorimo o fenomenu „autokolonijalizma“ kojeg profesor Hromadžić definira kao „stanje prevladavajućeg kolektivnog osjećaja i mišljenja o vlastitoj zemlji kao manje vrijednoj i važnoj u usporedbi s navodno prosperitetnijim, naprednijim i bogatijim državama i društvima“ (Hromadžić, 2019). Autokolonizacija je proces koji nastaje kao produkt ekonomskog, socijalnog i kulturnog opustošenja određenog područja, a rezultira slobodnom i lakšom implementacijom hegemonije. Govoreći o autokolonizaciji, nemoguće je izostaviti dihotomiju „centar-periferija“ gdje devastirana periferija prihvaća „samorazumljivost teze o nužnosti da se margina podčini ekonomskim i političkim zahtjevima centra te provedbu neoliberalne agende privatizacije, zakonske deregulacije, smanjenja javnih rashoda, mjera štednje, bolnih rezova, stezanja remena itd.“ (Hromadžić, 2019). Države bivše Jugoslavije u začarani krug autokolonijalizma upale su ponajviše tijekom perioda tranzicije „tragično ga kompenzirajući ratovima, destruktivnim šovinizmima, neproaktivnim nacionalizmima i neprimjerenim, žalosno neukusnim prenaplašavanjima patriotizama, uz nezaobilazan udio društveno-političke restauracije važnosti i moći institucionalne religije“ (Hromadžić, 2019). Upravo je taj period karakterizirala najveća razina degradacije socijalnih, kulturnih i ekonomskih vrijednosti koje su se do nedavno smatrale

neupitnima. U takvim trenucima, nedostatak vizije i pogleda prema budućnosti katalizira proces autokolonijalizma održavajući tako *status quo* u pasivno začaranom krugu. Kako to zamjećuje i Hromadžić (2019), autokolonijalizam je rezultat koji se uzdiže nad matricom starog kolonijalizma u novom ruhu sašivenom od strane kompradorskih elita kao nadomjestak zbog društveno političkih anomalija. S druge strane, Luketić u već spomenutoj studiji pokušava detektirati kako geopolitika kakva se „proizvodi“ na Zapadu, utječe na poimanje Drugih i njihovih kultura s obzirom na univerzalnost vrijednosti koje potiče Zapad, a koje u konačnici dovode do autokolonizacije. Osim toga, postavlja se pitanje utjecaja takve geopolitike na poimanje „nas“ prema samima sebi; koliko smo usmjeravani i poticani na određenu perspektivu i mišljenje te kako to utječe na naš suživot s drugima, posebice u kontekstu Balkana. Putopisi spomenuti u prethodnom poglavlju rezultat su geopolitički kreiranih značenja pripisanih Balkanu posebice u vrijeme Osmanskog Carstva i njenog raspada, Balkanskih ratova, atentata u Sarajevu, pa sve do ratova devedesetih. Kao posljedica, javlja se nemogućnost neutralnog korištenja pojma „Balkan“ koji je svojim teretom metafora, predodžbi i imaginacija zauvijek obilježen politički jakim konotacijama. Boris Buden (2002: 195) stoga točno uočava kako kulturalizacija političkog razotkriva političku i ideološku funkciju pojma, navodeći kako „problem nije u rastućem proturječju između demokratskih potreba ljudi i okoštalog koncepta nacionalne države, nego u navodnoj kulturnoj, odnosno civilizacijskoj inkompatibilnosti tih ljudi, u njihovu kulturnom manjku“. Spomenute konotacije se već desetljećima uspješno reproduciraju od strane vodećih političko-ekonomskih i kulturnih elita poznatijih pod nazivom „kompradorske elite“. Kao takve, one su glavni pokretači i kreatori geopolitičkih razmišljanja koja služe depolitizaciji i fragmentaciji društva. Njih prvenstveno karakterizira rad za strane, vanjske interese, „društveno-poslovne veze, korisna poznanstva, poznavanje tržišta, kulture, jezika i običaja prostora“ (Hromadžić, 2020) čime snažno utječu na gospodarsku i ekonomsku sferu; pozadinu geopolitičkih, ideoloških i identitetskih odrednica Zapadnog Balkana. Neke od glavnih geopolitičkih metafora koje uočava Luketić (2013: 20) odnose se na prostor kao „bure baruta“ i područje nemirnih granica, „nepomirljivih kulturnih srazova“, raskrižje svjetova kojim prolaze granice povijesnih carstava, „vjerskih raskola i zamišljenih kulturnih krugova“. Sve to pokušava se plasirati stanovništvu kao pokušaj pozitivnog „preodgoja“ kakav mu može pružiti samo europska, zapadna kultura. Tako se postiže prebjeglištvo iz „balkanske krčme u europsku kavanu“, tj. bijeg iz „imaginarnog Balkana“ u „imaginarnu Europu“ (Luketić 2013: 20).

Stanovništvo Balkana često je nekritički, pasivno i naivno gledalo na takve interpretacije te je sve više težilo približavanju istom. Međutim, kako bi se to postiglo bilo je nužno provesti proces debalkanizacije najočitiiji u političkom „pozivu“ i procesu preimenovanja „Balkana“ u „Jugoistočnu Europu⁵³“. Tim „projektom“ se konstruira novi geopolitički i kulturni identitet koji je „uvijek odraz jednog već prilično konkretnog, 'materijalnog' ili 'realnog' fenomena, a nikad nije 'samo ime'“ (Kolozova 2003: 296). Izbjegavanjem uporabe imena Balkan te prisilnom upotrebom „Jugoistočne Europe“ stvara se gubitak esencijalnog političkog i aktivističkog momenta kojeg nosi Balkan. On je s vremenom postao „ono potisnuto Europe, fantazmatski konstruiran kao prošlost Europe“, njezin „alter-ego“ (Kolozova 2003: 298). Postepenim „ubijanjem“ Balkana i „rađanjem“ Jugoistočne Europe nestajao je i identifikacijski okvir koji je mogao pružiti odgovor na ludost rastućeg nacionalizma tijekom zadnjih tridesetak godina. Balkan se sve više ponižavao zajedno s lažno afirmativnom konstrukcijom novog balkanskog identiteta. Proces debalkanizacije i metaforičko približavanje Jugoistočnoj Europi ponajviše se vidjelo tijekom devedesetih kada su političke i kulturne elite poticale navedeni proces paralelno detektirajući neprijatelja u samom Balkanu. Novim imenima željelo se prevladati „nagomilanu negativnu semantiku“ i pobjeći od imaginarija stvorenog oko Balkana koji je društvenim prihvaćanjem definiran kao specifičan, balkanski (Luketić 2013: 19). Devedesetih godina prošlog stoljeća, sarajevski list *Oslobođenje* u najavi krvavih ratova navodi: „Tako, umesto da budemo integralni deo Evrope, mi ponovno postajemo Balkan, tonemo u njega podjednako u Ljubljani, kao i u Zagrebu, Beogradu, Staroj Pazovi i Foči, u Velikoj Kladaši, Prištini i Skoplju“ (Kolozova 2003: 299). Kolozova (2003) također uočava kako se tijekom rata na Kosovu korištenje imena Jugoistočne Europe višestruko povećalo od strane NATO-a i vlade SAD-a kao označitelj prosperitetnijeg, boljeg i budućeg „europeiziranog“ prostora. Na taj način su svi pripadnici zemalja bivše Jugoslavije pozvani da se priključe konstruiranju imaginarija Jugoistočne Europe koji je podrazumijevao stvaranje novog „europskog“ identiteta. Taj identitet trebao je povezati i na sebi svojstven način „regionalizirati“ ovaj prostor kako bi on mogao komunicirati kao i ostatak Europe; posebice na kulturnim i ekonomskim razinama. Međutim, takav politički projekt vrlo je blizak ideji uniformnosti što posljedično dokida bogatstvo multikulturalizma s jedne strane te stvara prisiljeni distinktivni animozitet među državama s

⁵³ Luketić (2013: 19) navodi kako je moguće pronaći više zamjenskih pojmova za Balkan osim Jugoistočne Europe poput „središnja Južna Europa“, „južna Srednja Europa“, „istočnojadransko područje“, „istočnojadranska Europa“ i sl.

druge strane. Stoga je pogrešno razmišljanje da ime mora prvo nestati kako bi se izgradio obećavajući novi identitet jer je ideja „regionalizma“ i suradnje prisutna davno prije uplitanja Europe i Zapada. Prisilno stvaranje novog identiteta praktički „ni iz čega“ autentičnog, neosporni je hegemonijski *modus operandi* zapadnjačke ideologije; promjena imena ovako kompleksne cjeline nikada nije i ne može biti promjena samo imena već je to iskaz dominantne imperijalističke ideologije koja teži kreiranju novog povijesnog, kulturnog i geopolitičkog identiteta. Takav identitet se lakše kontrolira što podrazumijeva gotovo nesmetane postupke vodećih struktura koje pod krinkom bliskosti sa Zapadom vrše postepenu ekonomsku i kulturnu devastaciju ovog prostora.

3.2.1. Od nacionalnih mitova do stvaranja novog identiteta

Raspadom Jugoslavije i početkom ratova 90-ih godina, pojmovi vezani uz metaforu Balkana postali su dominantni u javnom političkom diskursu. Balkan je u tim trenucima bio sve; imaginarni krivac i opravdanje za rat i rastući nacionalizam, sukrivac za raspad Jugoslavije, neprijatelj protiv kojeg se treba boriti, tamnica iz koje treba pobjeći, itd. Kako bi jedan imaginarij stvoren oko geografskog pojma imao takvu konotativnu snagu, moralo se poklopiti više stvari. Jedna od njih je mit. Mitovi su karakteristični za sve balkanske zemlje te oni imaju ulogu stvaranja atmosfere koja na krilima metaforičkih struktura potpomaže uspostavljanju nacionalne zajednice. Obično se koriste mitovi s tematikom herojstva, žrtve ili kombinacije jednog i drugog zasnovanog na povijesnoj interpretaciji događaja koji podupiru stvaranje nacionalnog identiteta kao „prirodnog“ i samorazumljivog iskaza. Upravo su mitovi polazišne točke u kreaciji geopolitičkih kultura naroda. Barthesovim (2009: 168) riječima govorimo o mitovima koji imaju zadatak „da povijesnu namjeru utemelje u prirodi“ što u konačnici mit pretvara u „sredstvo ideološkog obrata“. Upravo zato, u ovom kontekstu možemo govoriti o dva klasična primjera nacionalnih mitologija: hrvatskog žrtvenog herojstva, te srpskog stradanja i patnje⁵⁴. Navedene mitologije možemo analizirati kao „nulte institucije⁵⁵“ u razvoju vlastitog viđenja na principu

⁵⁴ Riječima Miroslava Krlež: „Sačuvaj me, Bože, srpskog junaštva i hrvatske kulture“.

⁵⁵ „one sadrže i drže na okupu sve ideološke sheme unutar nacionalne kulture, i osiguravaju prijelaz između njih u smislu razumijevanja. [...] nulta institucija, kao 'prazna' i čisto 'formalna' shema, ne vrši ideološku interpelaciju sama po sebi. Korelativno, uspješna ideološka interpelacija pod uvjetom nacionalističkog ideološkog konstituiranja ovisi od kapaciteta određene ideologije da potpomogne da njen 'subjekt za kojeg se pretpostavlja da vjeruje' dođe na strukturno mjesto 'subjekta za kojeg se pretpostavlja da zna' nacionalne nulte institucije“ (Močnik, 2003: 123)

dualističkih shema. Obje mitologije imaju istu ulogu koja se odnosi na poticanje nacionalnog jedinstva proizašlog iz ugroženosti hrvatskog nacionalnog bića s jedne strane i srpstva s druge strane, te povijesni povratak dostojanstva „izmučenoj“ naciji. Tako su stradanja i patnje srpskog naroda, kako navodi profesor Čolović (2008: 46), „pretvorena u uzvišeni i slavni podvig“ u kojem se „jedan izuzetan narod žrtvuje za spas čovječanstva“. Takav pristup zasnovan je na tzv. „kosovskom mitu“ gdje je poraz u Bitci na Kosovom polju (1389) interpretiran kao uzvišeni duhovni čin koji je utkan u srpski nacionalni identitet i početna je točka srpskog nacionalizma. Iako stoljećima kasnije, kosovski mit bio je prisutan i tijekom ratova 90-ih. Tako je, na primjer, završetkom rata na Kosovu devedesetih godina, Slobodan Milošević na temelju konstruiranog herojstva Kosovske bitke očekivao iste zasluge; „on je [samo] dijelio sudbinu svog naroda“ (Čolović 2008: 47). S druge strane, hrvatska geopolitička kultura započinje legendom o dolasku Hrvata. Taj herojski čin dolaska dvije sestre, Tuge i Buge, te petorice braće, Klukasa, Lobela, Kosjenca, Muhla i Hrvata, koji su kao vođe doveli starohrvatski narod na današnje prostore, postao je nosivim stupom nacionalnog identiteta. Iako legenda seže u 7. stoljeće, često se navodi kako je starohrvatski narod „ostao nepromijenjen i homogen, pa od doseljenja do danas nisu pretrpjeli veće utjecaje drugih kultura s kojima su bili u doticaju – [čak] niti onih osvajačkih“ (Luketić 2013: 293). Time se želi prikazati iskonsko junaštvo i čistoća hrvatskog naroda koji je u 7. stoljeću ostvario svoj san. Stoga je devedesetih bilo potrebno vratiti mit o čistom i homogenom hrvatskom narodu kojeg krasi zajedništvo. Prvi hrvatski predsjednik Franjo Tuđman imao je ključni, pomalo biblijski zadatak; metaforički izvesti čisti hrvatski narod iz Balkana prema Srednjoj Europi. Stoga ne čudi jedan od ranih slogana HDZ-a iz devedesetih godina koji je glasio „Tuđman, a ne Balkan“ (Goldsworthy, 2003: 52). Glavni smjer proizvodnje hrvatskog nacionalnog identiteta tijekom devedesetih godina 20. i početkom 21. stoljeća temeljio se na stvaranju distinkcija između hrvatskog i srpskog naroda. To se moglo postići (re)definiranjem vlastite kulture, ali i negativnom interpretacijom kulture Drugog. Time je, na neki način, hijerarhijski odnos Zapada prema Balkanu iskorišten u svrhu kreiranja razlika između susjednih naroda. Stoga Rastko Močnik (2003: 99) uočava kako balkanizam kao ideologija artikulira dva tipa odnosa dominacije: „odnosi geopolitičke i ekonomske hegemonije i odnosi unutrašnje dominacije unutar društva koja su geopolitički stigmatizirana kao 'balkanska'“. Drugim riječima, možemo govoriti o mehanizmu stvaranja dominacije unutar samih balkanskih zemalja koji također funkcionira djelovanjem hegemonijske ideologije. U mladim demokracijama kakve su

nastale raspadom Jugoslavije, jedan od ključnih tematskih okvira bio je konstruiranje samo-reprezentacije. Močnik (2003) se s razlogom pita na koji način je balkanizam postao državna ideologija te zaključuje kako je taj proces tekao paralelno s tranzicijskim procesima prelaska u kapitalistički sustav⁵⁶. Novonastale balkanske države težile su izgradnji „pozitivnog“ identiteta koji je sadržavao distinktivni element orijentiran na isključivanje, unificiranje i demoniziranje drugih susjednih i bliskih zemalja; slično kao što je Europa činila „nama“. Stoga Luketić (2013: 133) zamjećuje kako „otpor protiv hegemonije nerijetko poprima oblik [istog hegemonijskog] ponašanja – [...] diskurzivnog i metaforičnog nasilja koje vršimo nad Drugima zato što ga osjećamo na sebi“. Drugim riječima, možemo tvrditi kako Balkanci često iskorištavaju ulogu žrtve te tako i sami postaju nasilnici što se reverzibilno očituje u stvaranju novih „žrtava“ u susjednim državama. Za većinu naroda, Balkan je negdje drugdje, odnosno, „Balkan – to su drugi“ (Luketić 2013: 135). Tako se naivno prihvaća slika Balkana kao prostora predodređenog geopolitičkim igrama velikih sila, onog koji nije imao mogućnost izbora te kojem je sudbina namijenila ulogu vječne žrtve zanemarujući vlastiti doprinos istom. Sve varijacije balkanizma redovno su prisutni elementi državničkih ideologija. Luketić (2013) na primjeru Hrvatske navodi nekoliko ključnih momenata preko kojih se to događalo. Početni je bio stvaranje atmosfere prisilnog prikrivanja vlastitog identiteta, odnosno esencije iskonskog hrvatskog identiteta u desetljećima postojanja Jugoslavije. Izgrađen na mitu i metaforičnosti naroda heroja i mučenika od stoljeća 7., u hrvatskom narodu je tinjala želja za ostvarenjem tisućljetnog sna o vlastitoj državi kojeg su morali prikrivati tijekom „jugoslavenskog utamničenja“ (Luketić 2013: 291). Stoga se i nakon završetka ratova devedesetih, na prijelazu u 21. stoljeće, nastavilo reproduciranje distinkcija sa srpskim narodom gdje su Hrvati, „mi“, predstavljali „Europu, kulturu, miroljubivost, toleranciju, red, bijelo i čisto“, dok su s druge strane „oni“ označavali Srbe, Jugoslaviju i Balkan, nekulturu, nasilje, isključivost, kaos, crno i prljavo“ (Luketić 2013: 291). Ukratko, svi negativni epiteti već su bili sadržani u pojmu Balkana te ih je bilo dovoljno naznačiti samo distinkcijom „Balkan – Europa“. Distinkcija je ponajviše temeljena na kulturno geografskim i prostornim elementima koji su bili obojeni različitim metaforičnim i stereotipnim karakteristikama. Tako Hrvatska pripada kulturnom krugu Mediterana i Srednje Europe, dok je srpska kultura neraskidivo vezana uz Bizant i Osmansko Carstvo (Luketić 2013). Binarnim

⁵⁶ Vidi više Močnik, R. (2003). *Balkan kao element u ideološkim mehanizmima*. U: Bjelić, D. I., Savić, O., (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*. (str. 98-138). Beogradski krug. Beograd.

pristupom se razvila, i do današnjih dana održala, distinkcija „mi“ ili „oni“ koja svoj dug život može zahvaliti spomenutim političkim i kulturnim elitama. Još 1991. godine, Franjo Tuđman je za *New Yorker* dao intervju u kojem eksplicitno navodi kako „Hrvati pripadaju različitoj kulturi – različitoj civilizaciji – od Srba [...] Hrvati su dio Zapadne Europe, dio mediteranske tradicije. Srbi pripadaju Istoku. [...] Oni su istočni narod poput Turaka i Albanaca. [...] Unatoč sličnosti u jeziku, mi ne možemo živjeti zajedno“ (Vrcan, 2006: 126 prema Luketić 2013: 291). Ususret tome, bivša predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović (2015-2020) u objavi svoje kandidature za drugi mandat 2019. godine ističe kako je „pozicionirala Hrvatsku u Srednju Europu i Mediteran gdje, kako je rekla, oduvijek pripadamo“ s naglaskom kako „Hrvatska nije region“ (Arežina, Šuvalić, 2019). Velika popularnost najekspoziranijih političkih aktera devedesetih godina može se pojasniti povezivanjem mitova s tada aktualnim događajima. Narodi zemalja bivše Jugoslavije, u svojim političkim vođama pronašli su osobe koje znaju, razumiju i teže ostvarenju težnji zapisanih u nultoj instituciji; onoj koja sadrži stvaralački element nacije, nacionalnog jedinstva, kao i nacionalizma općenito. Prema riječima Rastka Močnika (2003: 120), „razumijevanje i komunikacija, nemogući su ako njihovi akteri nisu prvo identificirali sebe sa subjektom-za-kojeg-se-pretpostavlja-da-zna nulte institucije, ako nisu postali 'subjekt', tj. ako nisu interpelirani u neku (određenu) ideologiju“. Drugim riječima, narod je u figuri Franje Tuđmana pronašao osobu koja razumije i može ostvariti tisućljetni san podjednako kao što je srpski narod zamislio da Slobodan Milošević može dobiti „vekovnu bitku“ i ispraviti historijsku nepravdu započetu u Bitci na Kosovom polju, vraćajući tako herojstvo i ponos cijeloj naciji. Osim prostorno kulturnih elemenata, važna distinkcija morala se osjetiti i iz interpretacije povijesti. Ona je već duže vrijeme zahvaćena valom revizionizma koji se u Hrvatskoj posebno osjeti kroz interpretativno djelovanje raznih notornih intelektualaca s desnice. Glavna uloga reinterpretacije povijesti jest brisanje i zanemarivanje temeljnih historijskih činjenica paralelno s iščitavanjem istih u sebi svojstvenom i bliskom političko-ideološkom ključu. Povijest kao književna vrsta često predstavljena kao „dramatično ideologizirana pripovijest s utvrđenim početkom, zapletom i krajem te određenom poukom i smislom“ ostala je nepresušan izvor inspiracije očitovan kroz geopolitičku kulturu (Luketić 2013: 300). I Tuđman i Milošević svoje javne nastupe započinjali su, kako to Luketić (2013: 301) uočava, „figurama evociranja predaka ili ekskursima o povijesti“. U tom kontekstu je za imaginarij nove nacije također bilo potrebno konstruirati tradiciju. Takve je prakse prema Katarini Luketić (2013: 301 - 302) moguće

prepoznati u izmišljanju i uspostavljanju novih društvenih rituala, (nošenje moštiju sv. Lazara krajem osamdesetih), reinterpetacijom i novim otkrićima o političkim režimima (grobnice partizanskih žrtava, istina o Bleiburgu), rehabilitacijom povijesnih figura (Mile Budak, Draža Mihailović, Nikolaj Velimirović, Alojzije Stepinac i dr.) kao i rehabilitacijom zločinačkih režima; ustaštva i četništva. Reinterpretacija povijesti prikazana je kao prirodan i autentičan proces koji pridonosi ispravljanju stoljetne nepravde. Sve navedene primjere bilo je moguće zamisliti, a kasnije i ostvariti zahvaljujući demonizaciji Balkana od kojeg se trebalo što više udaljiti; bilo na razini potpunog izmicanja prema Europi kao u slučaju Hrvatske ili na redefiniranju Balkana kao u slučaju Srbije. Takvo nešto neodvojivo je od geopolitičkog djelovanja. Geopolitika kao sfera interesa, odnosa moći i dominacije, kao i imperijalističkih težnji imala je suštinsku ulogu u kreiranju imaginativne geografije. Posljedice je moguće uočiti u ekonomskim, kulturnim, političkim i društvenim sferama kroz stvaranje predodžbi o drugima, ali i samima sebi. Geopolitika također označava i diskurs koji je pripomogao stvaranju metaforičnih i često nevjerojatnih priča o balkanskom prostoru i njegovim ljudima te je tako podjednako omogućio stvaranje identitetskih deformacija kao što je otvorio prostor političkim akterima 90-ih koji su odveli ovaj teritorij u krvave sukobe. Geopolitika kroz definiranje geopolitičke kulture (re)producira imaginacije o nacijama i narodima, imaginarije kulturno političkih mjesta koja su poželjna i točna, a koja su pogrešna i loša, odnose moći između država neovisno o geografskoj udaljenosti s prihvatljivim „prijateljima“ i opasnim „neprijateljima“, te stvara identifikacijske okvire koji su jedini mogući izbor ako se želi pripadati većinskom nacionalnom identitetu. Sve to nije nastalo posve slučajno već je rezultat dugogodišnjih svjesnih interesa, podjednako inozemnih kao i domaćih elita i njihovih ideologija.

Međutim, valja istaknuti mogući drugačiji pogled na Balkan s distancom prema karakterističnim stereotipima. Iako je prevladavajuće geopolitičko mišljenje kako je Balkan „bure baruta“, moguće je preokrenuti tezu. Prema njoj, možemo govoriti o Balkanu kao „tragičnoj avangardi“ Europe. Drugim riječima, za razumijevanje Europe danas, potrebno je pogledati prema Balkanu tridesetak godina unazad. Takvu tezu iznio je profesor Mitja Velikonja⁵⁷ u sklopu 2. Korčula after Partyja (KaP) 2019. godine, a smjer promišljanja okrenut je na projekcije koje Europa

⁵⁷ direktora Centra za kulturološke i vjerske studije Univerziteta u Ljubljani, te profesora na kulturalnim studijima također u Ljubljani

upisuje u Balkan i zašto. Velikonja nudi nekoliko konkretnih primjera⁵⁸ koji pobijaju tezu o Balkanu kao „smetlištu“ Europe iako je nepobitno kako je Balkan služio Europi za odlaganje „negativnih svojstava nasuprot kojih je Europa mogla konstruirati svoj pozitivan, samodopadljiv *image*“ (Buden, 2002: 193). Prostor bivše Jugoslavije doživio je kasnu europeizaciju započetu 90-ih godina prošlog stoljeća gdje su se znala pravila igre; monopol nad demokracijom i napretkom pripada Zapadu. Takva matrica razmišljanja preuzeta je te se od strane političkih elita govorilo isključivo o jednom ispravnom putu koji je vodio k zapadnoj demokraciji i njezinoj pripadajućoj kulturi. Geopolitički i kulturno, Balkan je gotovo slijepo slijedio Europu koja je izgledala kao avangarda za njega. Drugim riječima, kako to navodi Boris Buden, radi se o „elitnoj reprezentaciji. Naš pojam Europe je onaj pojam koji reproduciraju građanske nacionalne elite kao subjekti javnog diskursa. Te elite sebe u jednom kulturno konzervativnom smislu prepoznaju u europskom identitetu i žele pripadati njemu, a ne nekom drugom“ (Car, 2013). Međutim, valja napomenuti kako Europa mnogo toga duguje Balkanu. Autentični antifašizam nastao je upravo na Balkanu, a ne u npr. Francuskoj. Također, na Balkanu je multikulturalizam zaista i funkcionirao. To je bio organski multikulturalizam usmjeren od dolje prema gore. U konačnici, na prostoru Balkana došlo je do vrlo rane emancipacije žena, seljaka i mladih. Stoga se čini kako su njemački geopolitičari početkom dvadesetog stoljeća možda bili u pravu kada su zaključili da je sudbina Balkana sudbina Europe (a možda i cijelog svijeta?).

⁵⁸ Velikonja i svojem izlaganju navodi nekoliko primjera događaja koji su se odvijali prije na Balkanu nego u Europi:

- 1) „Huntingtonom prije Huntingtona“ - kulturalizacija kontradikcija i napetosti (sukobi pravoslavnog-katoličkog-islamskog kulturnog kruga), te danas umjesto vertikalnih klasnih podjela govorimo o horizontalnim kulturalnim podjelama. Tako nešto se na Balkanu odvijalo mnogo ranije nego u Europi.
- 2) „Balkanski rasizam prije europskog rasizma“ - u balkanskom kontekstu došlo je do smrti ideje „bratstva i jedinstva“ gdje je onaj Drugi lociran u susjednoj državi kao neprijatelj. Danas se na ugladenom birokratskom jeziku poručuje kako je integracija u Europu moguća isključivo za kulturno bliske ljude...
- 3) „Bodljikave žice prije bodljikavih žica“ - Bodljikave žice, minska polja i zidovi bili su sastavni dio ratova devedesetih, a bodljikave žice koje su podignute unazad nekoliko godina na slovenskoj, mađarskoj i srpskoj granici prikaz su stvaranja nekih novih zidova i barijera u „srcu“ Europe.
- 4) „Intervencije na Balkanu prije intervencija“ – postojanje interesnih teritorija na Balkanu za svjetske sile (SAD, Kina, Rusija, Turska...). Danas možemo govoriti o „mini blokovima“ unutar Europe.
- 5) „Neoliberalizam prije neoliberalizma“ – očituje se kroz pritiske MMF-a koji se u Jugoslaviji javio već 60-ih godina s vrhuncem tijekom 80-ih. S druge strane, sjetimo se nedavnog primjera Grčke na rubu bankrota zbog nemogućnosti dogovora s istim MMF-om...
- 6) „Migracije prije migracija“ – postojanje migrantskih ruta za vrijeme ratova devedesetih, pa sve do današnjih ekonomskih migranata s prostora Balkana. Europa, s druge strane, problematizira samo migracije Drugih prema Europi, a ne one unutar Europe.

4. Zaključak

Balkan je specifičan, ali i jasan primjer negativnih posljedica geopolitike. Iako su one često „nevidljive“ te većinskom stanovništvu apstraktne i prvenstveno temeljene na mehanizmu konstituiranja identiteta kroz identifikaciju na čijem temelju ideologija formira subjekte, primjeri rituala, raznih interpretacija povijesti, političkih diskursa, uspostave zona interesa velikih sila, sklapanje saveza i suradnje među državama, itd. materijalizirani su pokazatelji utjecaja geopolitike. Problematika Balkana temeljno je pitanje identiteta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti naroda koji obitavaju na tom prostoru, a geopolitika kao spoj „znanosti, percepcije, i djelovanja na regionalnoj i globalnoj razini u funkciji nacionalne politike i interesa“ (Kutuzović, 2019) temeljni je element u kreiranju istog. Razmišljati geopolitički znači pokušati uočiti moguće interese globalnih sila na određeni prostor, kao i uočiti djelovanje lokalnih kompradorskih elita u službi istog. Stoga, pitanje Balkana ostaje nepresušan izvor analiza i interpretacija što potvrđuje ideološku razinu samog pojma. Međutim, kako bi se problematika Balkana pokušala raščlaniti potreban je veći angažman intelektualne zajednice i „domaćih“ autora koji bi omogućili analizu „iznutra“, s temeljem u stanovništvu i kulturi ovog prostora, za razliku od dosad većinskih analiza stranih autora koji su kretali iz pozicije „izvana“. Budućnost Balkana kompleksna je podjednako kao i njegova prošlost. Glavne karakteristike 21. stoljeća tiču se masovnog iseljavanja i izumiranja stanovništva uz sve teže ekonomske uvjete što je kontekstualno neodvojivo od političke ekonomije neoliberalizma. Stoga, kao nastavak na geopolitičke, ideološke i identitetske odrednice (Zapadnog) Balkana potrebno je uočiti posljedice koje su nastale u tranzicijskom periodu prelaska u novi neoliberalni kapitalistički sustav, a potpomognute su geopolitičkim potezima. To će omogućiti identificiranje geopolitičke kulture te geopolitičkih ideoloških diskursa u svrhu kulturalizacije političkog gdje prestaje važnost osnovnih materijalnih uvjeta života i započinje destruktivna nacionalistička i šovinistička borba obrane vlastite tradicije i kulture kao ugrožene vrste načina života. U tim trenucima, ideološki kontekst Balkana ima idealnu ulogu kao razjedinjujući faktor u rušilačkoj atmosferi stvarajući tako vrtlog kompleksnih geopolitičkih, ideoloških i identitetskih elemenata života na Balkanu. Međutim, valja zamisliti i suprotno, s mišlju kako postoji integrirajući potencijal koji bi ovom prostoru omogućio ispravan prosperitet kojim bi se maknuli s tvrdo zapečaćenih točaka koje ne dopuštaju pogled prema budućnosti.

5. Literatura

- Althusser, L. (1986). *Ideologija i ideološki aparati države*. u: Flere, S., ur., *Proturječja suvremenog obrazovanja*. Radna zajednica republičke konferencije Saveza socijalističke omladine. Zagreb.
- Arežina B., Šuvalić I. M., (2019) *Grabar-Kitarović objavila kandidaturu: Hrvatska nije neka mala zemlja. Hrvatska nije region*, Večernji list, dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/uzivo-kolinda-grabar-kitarovic-upravo-objavljuje-kandidaturu-poznat-i-slogan-1349480>, 28.3.2020.
- Barthes, R. (2009). *Mitologije*. Pelago. Zagreb.
- Bjelić, D. I. (2003). *Uvod: Dizanje' mosta' u vazduh*. U: Bjelić, D. I., Savić, O., (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*. (str. 17-39). Beogradski krug. Beograd.
- Buden, B. (2002). *Kaptolski kolodvor*. Centar za savremenu umetnost. Beograd
- Car, I. (2013) *BORIS BUDEN: 'Hrvatska u Europi nikada neće imati moć kakvu je imala u bivšoj Jugoslaviji'*, Lupiga, dostupno na: <https://www.lupiga.com/vijesti/boris-buden-hrvatska-u-europi-nikada-neece-imati-moc-kakvu-je-imala-u-bivsoj-jugoslaviji>, 18.3.2020.
- Chossudovsky, M. (2008). *Globalizacija bijede i Novi svjetski poredak*. Prometej. Zagreb.
- Cox, M. (1990) *From the Truman Doctrine to the Second Superpower Detente: The Rise and Fall of the Cold War*. Journal of Peace Research, Vol. 27, No. 1. SAGE. (dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/423773>, 8.1.2020.)
- Čolović, I. (2008). *Balkan – teror kulture*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Dodds, K. (2009). *Geopolitika*. TKD Šahinpašić. Zagreb.
- Eagleton, T. (1991). *Ideology: An Introduction*. Verso. London.
- Ejdus, F. (2009). *Geopolitika emocija*. Međunarodna politika br. 1135. (str. 128 – 130), dostupno na: https://www.academia.edu/2545637/Prikaz_knjige_Dominik_Moisi_The_Geopolitics_of_Emotion, 12.5.2020.
- Filippini, M. (2017). *Using Gramsci: A New Approach*. Pluto Press. London.
- Freeden, M. (2003). *Ideology. A Very Short Introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- Freeden, M., ur. (2006). *Političke ideologije: novi prikaz*. Algoritam. Zagreb.

- Goldsworthy, V. (2003). *Invencija i In(ter)vencija: retorika balkanizacije*. U: Bjelić, D. I., Savić, O., (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*. (str. 42 - 57). Beogradski krug. Beograd.
- Gramsci, A. (1951). *Pisma iz zatvora*. Zora. Zagreb.
- Gramsci, A. (2000). *The Gramsci Reader – Selected writings 1916.-1935*. Ur.: Forgacs, D. New York University Press. New York.
- Hall, S. (1988). The Toad in the Garden. Thatcherism among the Theorists. U: Nelson, C. i Grossberg, L. (ur.), *Marxism and the Interpretation of Culture* (str. 35-74). University of Illinois Press. Urbana.
- Hardt, M., Negri, A. (2003). *Imperij*. Arkzin d.o.o. Zagreb.
- Horkheimer, M. i Adorno, T. (1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Hromadžić, H. (2019). *Leksikon tranzicije: Autokolonijalizam*. Novosti. dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/leksikon-tranzicije-autokolonijalizam>, 24.3.2020.
- Hromadžić, H. (2019). *Leksikon tranzicije: Civilno društvo*. Novosti. dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/leksikon-tranzicije-civilno-drustvo>, 13.5.2020.
- Hromadžić, H. (2020). *Leksikon tranzicije: Kompradorske elite*. Novosti. dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/leksikon-tranzicije-kompradorske-elite>, 27.3.2020.
- Jezernik, B. (2007). *Divlja Evropa – Balkan u očima putnika sa Zapada*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Kalanj, R. (2010). *Ideologija, utopija, moć*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Katunarić, V. (1990). *Teorija društva u Frankfurtskoj školi*. Naprijed. Zagreb.
- Kolozova, K. (2003). *Identitet/jedinstva/u izgradnji: O smrti 'Balkana' i rođenju 'Jugoistočne Evrope'*. U: Bjelić, D. I., Savić, O., (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*. (str. 295-307). Beogradski krug. Beograd.
- Kos – Stanišić, L. (1999). *Uloga Henryja Kissingera u stvaranju američke vanjske politike*. Politička misao, Vol. 36, No. 4. (str. 118 – 133) dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=49473, 10.1.2020.

- Kutuzović, M. (2019). *Hrvatska i Balkan*. Geopolitika.News. dostupno na: <https://www.geopolitika.news/analize/marin-kutuzovic-hrvatska-i-balkan/>, 13.3.2020.
- Lukács, G. (1970). *Povijest i klasna svijest*. Naprijed. Zagreb.
- Luketić, K. (2013). *Balkan: od geografije do fantazije*. Algoritam. Zagreb.
- Macan, I., *Francis Bacon (1561. – 1626.)*, Filozofija.org, (dostupno na: https://www.filozofija.org/wp-content/uploads/Povijest_fil.org/Moderna_pdf/Bacon-final.pdf, 24.1.2020.)
- Malešević, S. (2004). *Ideologija, legitimnost i nova država – Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Mann, M. (2005/2012). *Mračna strana demokracije: Objašnjavanje etničkog čišćenja: Rasprava*. prev. Ostojić, L., Rajković, N., *Diskrepancija* Vol. 11, No. 16/17. (str. 161 – 199) (dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=114988, 8.1.2020.)
- Mannheim, K. (2007). *Ideologija i utopija*. Jesenski i Turk. Zagreb
- Marušić, A., Martić, M. (1967). *Sociologija*. Panorama. Zagreb.
- Marx, K. (1979). *Predgovor za 'Prilog kritici političke ekonomije'*. U: Dragičević, A., Mikecin, V., Nikić, M., (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (str. 699-703). Stvarnost. Zagreb.
- Marx, K., Engels, F. (1974). *Nemačka ideologija*. U: Kostrešević, O., Živojinović, B., Debenjak, B. (ur.), *Dela – Tom šesti*. (str. 5-73). Institut za izučavanje radničkog pokreta - Prosveta. Beograd.
- McLellan, D. (1991). *Ideology*. Open University Press. London.
- Močnik, R. (2003). *Balkan kao element u ideološkim mehanizmima*. U: Bjelić, D. I., Savić, O., (ur.), *Balkan kao metafora: Između globalizacije i fragmentacije*. (str. 98 - 138). Beogradski krug. Beograd.
- Moisi, D. (2012). *Geopolitika emocija*. Clio. Beograd.
- Ó Tuathail, G., Dalby, S., Routledge, P. (2007). *Uvod u geopolitiku*. Politička kultura. Zagreb.
- Ravlić, S. (2001). *Politička ideologija: preispitivanje pojma*. Politička misao, Vol. 38, No. 4. (str. 146 – 160) (dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=38426, 26.1.2020)

- Ritzer, G. (1997). *Suvremena sociologijska teorija*. Globus. Zagreb.
- Said, E. W. (2008). *Orijentalizam*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Schwarzmantel, J. (2005). *Doba ideologije – političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*. AGM d.o.o. Zagreb.
- Todorova, M. (2015). *Imaginarni Balkan*. Ljevak. Zagreb.
- Urošević, M. (2019). *Ideologija i njen odnos sa kulturom u radu Stjuarta Hoola*. Sociologija, Vol. 61, No. 3. (str. 426-444). (dostupno na: <https://doi.org/10.2298/SOC1903426U>, 13.2.2020.)
- Ušić, E. (2017). „*Drukčiji od drugih*“ - *IDS i ideologija istarskog poluotoka*. Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka.
- Van Dijk, T. A. (2006). *Ideologija – Multidisciplinarnan pristup*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Velikonja, M. (2019). *Balkan kao tragična avangarda Europe*. 2. Korčula after Partyja (KaP). Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=80JbSHBb2qg&feature=youtu.be>, 30.3.2020.
- Zieleniec, A. (2007). *Space and social theory*. SAGE. London.
- Zorko, M. (2018). *Geopolitika i teritorijalnost*. Jesenski i Turk. Zagreb.